CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ श्रीः ॥

१-४

सारस्वतव्याकरणम् ।

सं० ३७०८

61

संज्ञाप्रकरणम् ।

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।
सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥१॥
इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ।
प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् २

तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय गृह्यते ।

अइउऋऌसमानाः ॥१॥

अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते तेषां समानसंज्ञा च विधीयते । नतेषु सूत्रेषु संधिरनुसंधेयः अविवक्षितत्वात् । विवक्षितस्तु संधि-

---

१ अनुभूतिस्वरूपाचार्यः इति कर्ता अध्याहार्यः । २ अवैयाकरण-(अज्ञ) जनबुद्धिवर्धनाय । ३ सरस्वतीसूत्रसंबन्धिनीम् । ४ सरलाम् । ५ सारस्वतव्याकरणाख्याम् । ६ शब्दबाहुल्यरहिताम् । ७ अष्टौ महाव्याकरणकर्तारोऽपि । ८ शब्दसमुद्ररूपव्याकरणस्य । ९ शब्दव्युत्पत्तिम् । १० अशेषव्याकरणस्य । ११ समर्थः । १२ सम्यग्व्याकरणशास्त्रव्यवहाराय । १३ उक्तवक्ष्यमाणसूत्राणां समुच्चयेन । १४ प्रत्याहारलक्षणमग्रे स्फुटीभविष्यति । १५ परिपाट्याः प्रकाश्यन्ते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भवति' इति नियमात् । लौकिकप्रयोगनिष्ठ
समयमात्रत्वाच्च ॥ १ ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥२॥

एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा
ण्यन्ते । लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति ।
लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्याः । एक
ह्रस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः प्लु
व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् एषां मध्ये तूदा
भेदाः सन्ति । उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः । न
रनुदात्तः । समवृत्त्या स्वरितः । ए ऐ ओ
संध्यक्षराणि । एषां ह्रस्वा न सन्ति ॥

उभये स्वराः ॥ ३ ॥

अकारादयः पञ्च एकारादयश्चत्वार
ये स्वरा उच्यन्ते ॥ ३ ॥

अवर्ज्जा नामिनः ॥ ४ ॥

अवर्णवर्ज्जाः स्वरा नामिन उच्यन्ते ।

---

१ व्यावहारिकप्रयोगसिद्ध्यर्थम् । २ अइउऋ
ए ऐ ओ औ संध्याक्षराणि, इति सूत्रोक्ताः स्वराः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मितास्तावत्स्वराः । प्रत्याहारान् जिग्राहयिषया व्यंजनान्यनुक्रामति । हयवरल,ञणनङम, झढध-घभ,जडदगब, छठथखफ, चटतकप, शषसेति ॥४॥

आद्यन्ताभ्याम् ॥ ५ ॥

प्रत्याहारजिघृक्षया आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्याः । आदिर्वर्णोऽन्त्येन सह गृह्यमाणस्तन्नाम प्रत्याहारः । तथाहि अकारो वकारेण सह गृह्यमाण अव प्रत्याहारः । स च अइउऋऌएऐओऔ हयव-रल ञणनङम झढधघभ जडदगब इत्येतावत्संख्या-कः संपद्यते । चटतकप इति चपप्रत्याहारः । जडदगब इति जब प्रत्याहारः । झढधघभ इति झ भ प्रत्याहारः ञणनङम इति ञ म प्रत्याहारः । एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं स तत्र तत्र ग्राह्यः । संख्यानियमस्तु नास्ति ॥ ५ ॥

---

१ प्रतिकार्यमाह्रियन्ते इति प्रत्याहारास्तान् । २प्रत्याहारार्थे-तानि तथा स्युस्तथा सूत्रेऽनुक्तान्यपि ह्रादीनि व्यञ्जनक्रमेण गृह्णाति ॥ ३ प्रत्याहाराणां संख्यानियमस्तु नास्तीत्युक्तमुक्तं गपि बालबोधाय चन्द्रकोष्ठके प्रत्याहारसंग्रहोऽयं कोष्ठक-वन्यासेन क्रियते ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

१ हस	२ ऋव	३ जव	४ यप	५ अव	६ हल
७ वष	८ अम	९ अम	१० खस	११ झस	१२ छत
१३ मय	१४ हव	१५ खप	१६ डव	१७ ढव	१८ रस
१९ वस	२० शस	२१ झप	२२ अब	२३ औ	२४ मव

एवं चतुर्विंशति प्रत्याहाराः।

हसा व्यञ्जनानि ॥ ६ ॥

हकारादयः सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति। स्वरहीनं व्यञ्जनम्। तेष्वकारः सुखोच्चारणार्थत्वादित्संज्ञको भवति ॥ ६ ॥

कार्यायेत् ॥ ७ ॥

प्रत्ययाद्यतिरिक्तःकस्माच्चित्कार्यार्थोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञको भवति। यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः। प्रत्ययादर्शनं लुक्। वर्णादर्शनं लोपः। वर्णविरोधी लोपश्। मित्रवदागमः। शत्रुवदादेशः। स्वरा-

१ अकारादिस्वररहितं स्वरेभ्योऽन्त्यम्। २ स्थानाद्भ्रंशः। ३ संधिकार्यवर्जनम्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0 In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नन्तरिता हसाः संयोगाः । कु चु टु तु पु वर्गाः उकारः पंचवर्णपरिग्रहणार्थः ॥ ७ ॥

अरेदोन्नामिनो गुणः ॥८॥

नामिनः स्थानिका अर् एत् ओत् एते गुणसंज्ञका भवन्ति ॥ ८ ॥

आरै औ वृद्धिः ॥९॥

आ आर ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञका भवन्ति ॥९॥

अन्त्यस्वरादिष्टिः ॥१०॥

अन्त्यो यःस्वरस्तदादिवर्णःटिसंज्ञकोभवति॥१०॥

अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥११॥

अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञको भवति । असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः । विसर्गानुस्वार-संयोगादि-परो दीर्घश्च गुरुः ।११।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।१२।

मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणोवर्णोऽनुनासिकः। द्विबिन्दुर्विसर्गः । शिरोबिन्दुरनुस्वारः । अकुह

---

१ मध्ये स्वररहिता हसाः केवलव्यञ्जनानि । २ कु इत्यनेन क ख ग घ ङ इत्येव प्रत्येकमेते स्वीयहकग्राहकाः । ३ अवर्जं स्वराणाँ मध्ये । ४ आदिशब्देन विसर्गानुस्वारे ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विसर्जनीयानां कण्ठः। इचुयशानां तालुः। ऋटुरषाणां मूर्धा। लृतुलसानां दन्ताः। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ञमङणनानां नासिका च ऐदैतोः कण्ठतालु। ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। वकारस्य दन्तोष्ठम्। ᳵ क इति जिह्वामूलीयः। ᳵ प इत्युपध्मानीयः। अं इत्यनुस्वारः। अः इति विसर्गः।

॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥

अधुना स्वरसन्धिर्विधीयते।

इ यं स्वरे ॥ १ ॥

इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे। दधि आनय इति स्थिते दध्य् आनय इति तावद्भवति ॥ १ ॥

हसेऽर्हसः ॥ २ ॥

स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्विर्भवति इति धकारस्य द्वित्वम्। पुनर्द्वित्वे प्राप्ते (नद्विरुक्तस्यद्विरुक्तिः)। द्वित्वविधानसामर्थ्याद् द्वावेव शिष्येते अन्ये हसा लुप्यन्ते ॥ २ ॥

---

१ उभयोः स्वरयोर्मेलनम्। अत्र हसात्परस्येति वचनेन हकारस्य लोपः। २ एकवारं कृतद्वित्वस्य।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

झभे जबाः ॥ ३ ॥

झसानां झभे परे जबा भवन्ति । इति पूर्वध-कारस्य दकारः सवर्णत्वात् ॥ वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः इति वचनात् यथासंख्यं वा वक्तव्यम् ॥ (स्वरहीनं परेण संयोज्यम्) दध्यानय इति सिद्धम् । गौरी अत्र अर्ह इति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वं किन्तु ॥ ३ ॥

राद्यपो द्विः ॥ ४ ॥

स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विर्भवति । (जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम्) गौर्य्यत्र । स्वर इत्यनुवर्तते । एवमन्यत्रापि । यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात् पदानुवृत्तिर्ज्ञातव्या । ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नास्माभिर्लिख्यते ॥ ४ ॥

उवम् ॥ ५ ॥

उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे । मधु अत्र मद्ध्वत्र ५

ऋ रम् ॥ ६ ॥

ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे । पितृ अर्थः पित्रर्थः ६

१ स्ववर्गस्थो वर्णः स्ववर्गस्थेन वर्णेन । २ यथा तुम्बी नित्यं जलोपरि तिष्ठति तद्वत् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ऌ लम् ॥ ७ ॥

ऌवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे । ऌ अनुबन्धः लनुबन्धः ॥ ७ ॥

ए अय् ॥ ८ ॥

एकारो अय् भवति स्वरे परे । ने अनं नयनम् ८

ओ अव् ॥ ९ ॥

ओकारो अव् भवति स्वरे परे । लो अनम् लवनम् । भो अति भवति । (गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः) गो अक्षः गवाक्षः । गो इन्द्रः गवेन्द्रः । गो अजिनम् गवाजिनम् । प्र ऊढः प्रौढः । स्व ईरिणी स्वैरिणी । अक्ष ऊहिणी अक्षौहिणी[1] सेना । क्वचित्स्वरवद्यकारः । यथाध्वं परिमाणे गव्यूतिः[2] । अन्यत्र गवां मिश्रीभावे गोयूतिः ॥ ९ ॥

ऐ आय् ॥ १० ॥

ऐकार आय् भवति स्वरे परे । ऐकः नायकः १०

औ आव् ॥ ११ ॥

---

१ सा सेनाक्षौहिणी नाम खागाष्टकद्विके २१८७० गजैः । रथैश्चैभिर्हयैस्त्रिघ्नः ६०६१० पञ्चघ्नश्च पदातिभिः ३२८०५० ।

२ क्रोशद्वयपरिमिताऽध्वा ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

औकार आव् भवति स्वरे परे ता इह ताविह ॥

य्वोर्लोपश् वा पदांते ॥ १२ ॥

पदांते स्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लोपश्च वा भवति स्वरे परे । ता इह ता विह ता इह । तआगताः तयागताः । त आगताः । पटो इह पटविह पट इह । तस्मै एतत् तस्मायेतत् तस्मा एतत् । लोपशि पुनर्नसन्धिः छन्दसि तु भवति । हे सखे इति हे सखियिति हे सखे इति हे सखेति ॥ १२ ॥

एदोतोऽतः ॥ १३ ॥

पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति । ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र १३

सवर्णे दीर्घःसह ॥ १४ ॥

सवर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति । श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र । दधि इह दधीह । भानु उदयः भानूदयः । पितृ ऋणम् पितृणम् । दण्ड अग्रं दण्डाग्रम् ॥ अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता । पूर्वं दीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ १ ॥ सामा

१ बहुव्यापकं सामान्यम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

न्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत् ॥ परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ २ ॥ १४ ॥

अ इ ए ॥ १५ ॥

अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति । तव इदं तवेदम् । मम इदं ममेदम् । (हलादेरीषादौ टेर्लोपो वक्तव्यः) हलीषा ॥ लाङ्गल ईषा लांगलीषा । मनस् ईषा मनीषा । शक अन्धुः शकन्धुः । कर्क अन्धुः कर्कन्धुः । कुल अटा कुलटा सीमन् अन्तः सीमन्तः ॥ १५ ॥

ओमि च ॥ १६ ॥

ओमिं परे नित्यं टेर्लोपो भवति । अद्य ओम् अद्योम् ॥ १६ ॥

उ ओ ॥ १७ ॥

अवर्ण उवर्णे पर सह ओ भवति । गंगा उदकम् गंगोदकम् । तीर्थ उदकं तीर्थोदकम् ॥ १७ ॥

ऋ अर् ॥ १८ ॥

अवर्ण ऋवर्णे परे सह अर् भवति । तव ऋद्धिः तवर्द्धिः ॥ १८ ॥

---

१ अल्पव्यापको विशेषः । बाहुल्येन परनित्यान्तरङ्गानामुत्तरोत्तरं बलीय इत्येतन्मूलिकैवेयं कारिका । २ ओंकारे ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

क्वचिदार ॥ १९ ॥

अवर्ण ऋवर्णे परे सह समासे सति क्वचिदार् भवति । ऋण ऋणं ऋणार्णम्[1] तृतीयासमासे च । सुखेन ऋतः सुखार्तः । शीतार्तः । दुःखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ १९ ॥

ऌ अल् ॥ २० ॥

अवर्णः ऌवर्णे परे सह अल् भवति । तव ऌकारःतल्कारः । (ऋऌवर्णयोर्मिथःसावर्ण्यं वा वक्तव्यम्) ॥ ❀ ॥ होत् ऌकारः होल्ऌकारः होतॄकारः ॥ (रलयोः सावर्ण्यं वा वक्तव्यम्) ❀ परि अङ्कः पर्यङ्कः पल्यङ्कः ॥ २० ॥

ए ऐ ऐ ॥ २१ ॥

अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति तव एषा तवैषा । तव ऐश्वर्यं तवैश्वर्यम् ॥२१॥

ओ औ औ ॥ २२ ॥

अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो

---

१ प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे । प्रार्णमित्यादि ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भवति । तव ओदनम् तवौदनम् । तव ओन्नत्यम् तवौन्नत्यम् ॥ २२ ॥

ओष्ठोत्वोर्वा समासे ॥२३॥

अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोर्वा सह ओत्वं भवति समासे सति । बिम्ब ओष्ठः बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः । स्थूल ओतुः स्थूलोतुः स्थूलौतुः । समासे किम् तवौष्ठः ॥ २३ ॥

॥ इति स्वरसन्धिः ॥

अथ प्रकृतिभाव उच्यते ।

नामी ॥ १ ॥

अदसः अमीशब्दः सन्धिं न प्राप्नोति । अमी आदित्याः । अमी उष्ट्राः अमी एडकाः । अदसः इति किम् अमीरोगस्तद्भवान् अमी अमी अमी अत्र अम्यत्र ॥ १ ॥

ईद्वे द्वित्वे ॥ २ ॥

इ च ऊ च ए च ईद्वे । ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः सन्धिं न प्राप्नोति

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

(मणीवादिवर्जम्*) अग्नी अत्र। अदू अत्र पाले आनय! मणीवादीति किम्। मणी इव मणीव। रोदसी इव रोदसीव। दम्पती इव दम्पतीव। जम्पती इव जम्पतीव॥ २॥

ओ निपातः॥ ३॥

आकार ओकार निपात एकस्वरश्च सन्धि न प्राप्नोति। ओत्तमेरीत्तसेनत्वमाप्तृतादेन्द्रताऽखिलैः। आएवं सर्ववेदार्थ आ एवं सद्वचो हरेः॥१॥ ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमांतं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥२॥ आ एवं किल मन्यसे न अत्र स्थातव्यम्। उत्तिष्ठ अ अपेहि इ इन्द्रं पश्य॥ ३॥

प्लुतः॥ ४॥

प्लुतश्च सन्धि न प्राप्नोति। हेवदत्त ३ एहि॥४॥

दूराद्धाने च टेः प्लुतः॥ ५॥

दूरादह्वानेगाने रोदने विचारे च टेःप्लुतोभवति।५।

---

१ भ्रियमाणौ च तौ दृष्ट्वामर्कविर्वचनमब्रवीत्। मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम॥ १॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हैइयोरपि ॥ ६ ॥

हे ३ राम । राम । हे ३ । ॥ ६ ॥

॥ इति प्रकृतिभावः ॥

अथ व्यंजनकार्यमुच्यते

चपा अबे जबाः ॥ १ ॥

पदान्ते वर्तमानाश्चपा जबा भवन्त्येव परे। षट् अत्र षडत्र। वाक् यथा वाग्यथा ॥ १ ॥

अमे ञमा वा ॥ २ ॥

पदान्ते वर्तमानाश्चपा ञमे परे ञमा वा भवन्ति। वाक् मात्रम् वाग्मात्रम् वाङ्मात्रम्। षट् मम षड्मम षण्मम ॥ २ ॥

चपाच्छ शः ॥ ३ ॥

चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति अबे परे। वाक् शूर वाक्छूरः ॥ ३ ॥

हो झभाः ॥ ४ ॥

चपादुत्तरस्य हकारस्य झभा वा भवंति। यद्वर्गश्चपस्तद्वर्गगश्चतुर्थो भवति। तत् हविः तद्धविः

१ छ इत्यविभक्तिको निर्देशःपञ्चमयेऽपि क्वचित् २ झढधघभाना मन्वन्तम्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तद्हविः । वाक् हरिः वाग्घरिः वाग्हरिः ॥४॥

स्तोः श्चुनाश्चुः ॥ ५ ॥

स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारचवर्गौ यथासंख्येनः भवतः । सकारस्य शकारःतवर्गस्य चवर्गः । कस्चरति कश्चरति कस्शूरः कश्शूरः । तत् चित्रम् तच्चित्रम् । तत् शास्त्रम् तच्छास्त्रम् ॥ ५ ॥

न शात् ॥ ६ ॥

शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । विश् नः विश्नः । प्रश् नः प्रश्नः ॥ ६ ॥

ष्टुनाष्टुः ॥७॥

स्तोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे ष्टुर्भवति सकारस्य षकारः । तवर्गस्य टवर्गः । कस् षष्ठः कष्षष्ठः ॥ कस् टीकते कष्टीकते । तत् टीकते तट्टीकते ॥ ७ ॥

तोर्लि लः ॥ ८ ॥

तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । तत् लुनाति तल्लुनाति । भवान् लिखति भवाँल्लि-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्वाति । अन्तस्था द्विप्रभेदा[1] रेफवर्ज्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानुनासिक एव नकारस्य लकारो भवति ॥ ८ ॥

न षि ॥ ९ ॥

षकारे परे तवर्गस्य टुत्वं न भवति । भवान् षष्ठः भवांष्षष्ठः ॥ ९ ॥

टोरन्त्यात् ॥ १० ॥

पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुर्न भवति । षट् नरः षड् नरः षण्नरः । षट् सीदन्ति षड् सीदन्ति ॥ १० ॥

नः सक् छते[2] ॥ ११ ॥

नान्तस्य पदस्य छते परे सगागमो भवति । (टित्कितावाद्यन्तयोर्वक्तव्यौ ❋) । टित्त्वादादौ कित्त्वादन्ते । राजन् चित्र राजश्चित्रम् । भवान् तनोति भवांस्तनोति ॥ ११ ॥

शे चक् वा ॥ १२ ॥

नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति ।

---

१ द्विविधाः । २ छतप्रत्याहारे ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भवान् शूरः भवाञ्शूरः भवाञ्च्शूरः भवाञ्छूरः ॥ १२ ॥

ङ्णनो ह्रस्वाद् द्विःस्वरे ॥१३॥

ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवंति स्वरे परे पदान्ते च। प्रत्यङ् इदम् प्रत्यङ्ङिदम् । सुगण् इह सुगण्णिह । राजन् इह राजन्निह ॥१३॥

छः ॥ १४ ॥

ह्रस्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ॥ १४ ॥

खसे चपा झसानाम् ॥ १५ ॥

झसानां खसे परे चपा भवन्ति । तव छत्रम् तवच्छत्रम् ॥ (क्वचिद्दीर्घादपि वक्तव्यः ❀)॥ ह्री छः ह्रीच्छः म्ले छः म्लेच्छः ॥ १५ ॥

मोऽनुस्वारः ॥ १६ ॥

मकारस्यानुस्वारो भवति पदांते च । तम् हसति तं हसति । पटुम् वृथा पटुंवृथा ॥ १६ ॥

नश्चापदांते झसे ॥ १७ ॥

नकारस्य मकारस्य चापदांते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति झसे परे । यशान्सि यशांसि ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पयान् सि पयांसि । पुम् भ्यां पुंभ्याम् ॥ १७ ॥

यमा यपेऽस्य वा ॥ १८ ॥

अनुस्वारस्य यमा वा भवन्ति यपे परे । अस्य यपस्य सवर्णः । तं करोति तङ्करोति । तं तनोति तन्तनोति ॥ १८ ॥

यवलपरे यवला वा ॥ १९ ॥

अनुस्वारस्य यवलपरे यवला वा भवन्ति । सं यन्ता सँय्यन्ता । सं वत्सरः सँव्वत्सरः । यं लोकम् यँल्लोकम् ॥ १९ ॥

ᳲ छंदसि ॥ २० ॥

छन्दस्यनुस्वारो ᳲकारमापद्यते शषसहरेफेषु परतः । हं सः हᳲसः । संहिता सᳲहिता २०

इति व्यञ्जनसन्धिः ॥

अथ विसर्गसन्धिर्निगद्यते ।

विसर्जनीयस्य सः ॥ १ ॥

विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे कः तनोति कस्तनोति ॥ १ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शषसे वा ॥ २ ॥

विसर्जनीयस्य शषसे परे वा सकारो भवति। कः शेते कश्शेते । कः षण्ढः । कष्षण्ढः । कः साधुः कस्साधुः ॥ २ ॥

कुप्वोः ≍क ≍पौ वा ॥ ३ ॥

विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसम्बन्धिनि खसे परे ≍क ≍पौ वा भवतः। कपावुच्चारणार्थौ। कः करोति क≍करोति । कः पचति क≍पचति । कः पठति क≍पठति । वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपातात्साधवः। यल्लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातात्सिद्धम् ॥ (तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च❋) तत् करः तस्करः । बृहत् पतिः बृहस्पतिः । वाचः पतिः वाचस्पतिः ॥ ३ ॥

अह्नो रोऽरात्रिषु ॥ ४ ॥

अह्नो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादिगणवर्जितेषु परतः। अहः पतिः अहर्पतिः। अहः गणः अहर्गणः । अरात्रिष्विति विशेषणात्

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अहः रात्रं अहोरात्रम् । अहः रूपम् अहोरूपम् ।

अतोऽत्युः ॥ ५ ॥

अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अतिपरतः । कः अर्थः कोऽर्थः ॥ ५ ॥

हवे ॥ ६ ॥

अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे । कः गतः को गतः । देवः याति देवो याति । मनः रथः मनोरथः ॥ ६ ॥

आद्वे लोपश् ॥ ७ ॥

अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति अवे परे । देवाः अत्र देवा अत्र । वाताः वान्ति वाता वान्ति ॥ ७ ॥

स्वरे यत्त्वं वा ॥ ८ ॥

अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य स्वरे परे यत्त्वं वा भवति । देवाः अत्र देवायत्र ॥ ८ ॥

१—अवर्णत्वेन अकार आकारश्च गृह्यते । तत्र पूर्वसूत्रे अकारस्य व्यवस्थितत्वात् अकार एवात्र शिष्यते । तेन अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यवे परे इत्येव सिद्धम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भोसः ॥ ९ ॥

भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवत्यबे परे । भोः एहि भोएहि । भगोःनमस्ते भगो नमस्ते । अघोःयाहि अघो याहि

नामिनो रः ॥ १० ॥

नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अबे परे । अग्निः अत्र अग्निरत्र । पटुः यजते पटुर्यजते ॥ १० ॥

उषसो रो बुधे ॥ ११ ॥

उषसो विसर्जनीयस्य रेफो भवति बुधे परे । उषः बुधः उषर्बुधः ॥ ११ ॥

रेफप्रकृतिकस्य खपे वा ॥ १२ ॥

रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य खपे परे वा रेफो भवति । गीः पतिः गीष्पतिः गीर्पतिः । धूः पतिः धू᳦पतिः धूर्पतिः ॥ १२ ॥

रः ॥ १३ ॥

रेफसम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यबे परे । प्रातःअत्र प्रातरत्र । अन्तःगतःअन्तर्गतः १३

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

रि लोपो दीर्घश्च ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः। पुनः रमते पुना रमते। शुक्तिः रूप्यात्मना भाति शुक्ती रूप्यात्मना भाति शंभुःराजते शंभू राजते॥

सैषाद्धसे ॥ १५ ॥

सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति हसे परे। सः चरति स चरति। एष हसति एष हसति। सैषांदिति संहिता। 'सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः। सैषं कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः॥ १ ॥ इत्यादौ पादपूरणे सन्ध्यर्थाः ज्ञेयाः। 'यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं भवेत्। सेमां भूम्याददे सैषामित्यादीनामदुष्टता ॥ २ ॥'॥ १५ ॥

क्वचिन्नामिनो लोपश्च ॥ १६ ॥

नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य क्वचिल्लोपश्च भवत्यबे परे। भूमिः आददे भूम्याददे

१—स एष इत्यत्र सैषेत्यष्टाक्षरपादार्था संहिता।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥३॥ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ ४ ॥ वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः । षोडशादौ विकारः स्याद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥५॥ वर्णनाशविकाराभ्यां धातोरतिशयेन यः । योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ६ ॥ १६ ॥

इति विसर्गसन्धिः ।

अथ षड्लिंगाः ।

(तत्र स्वरान्ताः पुंल्लिंगाः)

अथ विभक्तिर्विभाव्यते । सा द्विधा स्यादिस्त्यादिश्च ।

विभक्त्यन्तं पदम् ॥ १ ॥

तत्र स्यादिर्विभक्तिनाम्ना योज्यते ॥ १ ॥

अविभक्ति नाम ॥ २ ॥

विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं

१–अनिश्चितविभागतया क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवति । विकल्पः। २–वैदिकप्रयोगम् । ३–वर्णविपर्ययो नाम अन्यस्य सिद्धिरन्यस्योच्चारणम् । यथा हिंसिधातोः हिंसशब्दे प्राप्ते तत्र सिंह इति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नामोच्यते। कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् ॥ २ ॥

तस्मात् सि औ जस्, अम् औ शस्, टा भ्याम् भिस्, ङे भ्याम् भ्यस्, ङसि भ्याम् भ्यस्, ङस् ओस् आम्, ङि ओस् सुप् ॥ ३ ॥

तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति। तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचने देव सि इति स्थिते इकार उच्चारणार्थः ॥ ३ ॥

स्रोर्विसर्गः ॥ ४ ॥

सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवति अधातोः रसे पदान्ते च। देवः। द्वित्वविवक्षायामौ 'औ औ औ' देवौ। बहुत्वविवक्षायां प्रथमाबहुवचने जस्। जकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोपः। प्रयोजनं च 'जसि' इति विशेषणार्थम्। देव अस् इति स्थिते दीर्घविसर्गौ। देवाः॥ (अकाराज्जसोऽसुक्क्वचिद्वक्तव्यः ❀) देवासः ब्राह्मणासः। द्वितीयैकवचने। देव अम् इति स्थिते ॥ ४ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अम्शसोरस्य ॥ ५ ॥

समानादुत्तरयोः अम्शसोरकारस्य लोपो भवत्यधातोः । देवम् । देवौ । बहुवचने देव शस् इति स्थिते शकारः 'शसि' इति विशेषणार्थः ॥ ५ ॥

सो नः पुंसः ॥ ६ ॥

पुल्लिंगात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भवति ॥ ६ ॥

शसि ॥ ७ ॥

शसि परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति । यदादेशस्तद्वद्भवति न तु वर्णमात्रविधौ । देवान् । तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते । टकारोऽनुबन्धः 'टेनः' इति विशेषणार्थः ॥ ७ ॥

टेनः ॥ ८ ॥

अकारात्परष्टा इनो भवति । देवेन ॥ ८ ॥

आद्भि[1] ॥ ९ ॥

अकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति भकारे परे । देवाभ्याम् । देव भिस् इति स्थिते ॥९॥

१ आत् इति सूत्रादाकारस्यानुवृत्तिः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भ्यः ॥ १० ॥

अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादेशो भवति ॥ 'अ इ ए' देव एस् इति स्थिते 'ए ऐ ऐ' वृद्धिविसर्जनीयौ। देवैः ॥ (अकारस्य भिसि छंदस्येकारो वा वक्तव्यः ❀) देवेभिः। कर्णेभिः। चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थिते ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र ॥ १० ॥

ङेरक् ॥ ११ ॥

अकारात्परस्य ङे इत्येतस्यागागमो भवति। कित्वादन्ते। 'ए अय्'। दीर्घः। देवाय। देवाभ्याम् पूर्ववत्। चतुर्थीबहुवचने देव भ्यस् इति स्थिते ॥ ११ ॥

एस्भि बहुत्वे ॥ १२ ॥

अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति। देवेभ्यः। पञ्चम्येकवचने देव ङसि इति स्थिते ॥ १२ ॥

ङसिरत् ॥ १३ ॥

अकारात्परो ङसिरद्भवति दीर्घः। देवात्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

देवाभ्याम् । देवेभ्यः । षष्ठ्येकवचने देव ङस् इति स्थिते ॥ १३ ॥

ङसूस्य ॥ १४ ॥

अकारात्परो ङसः स्यो भवति । देवस्य । षष्ठीद्विवचने देव ओस् इति स्थिते ॥ १४ ॥

ओसि ॥ १५ ॥

अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति । 'ए अय्' देवयोः ॥ १६ ॥

नुडामः ॥ १६ ॥

समानात्परस्यामो नुडागमो भवति । टित्त्वादादौ उकार उच्चारणार्थः ॥ १६ ॥

नामि ॥ १७ ॥

नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् । सप्तम्येकवचने देव ङि इति स्थिते । 'अ इ ए' देवे । 'ओसि' देवयोः पूर्ववत् । सप्तमीबहुवचने देव सुप् इति स्थिते पकारस्येत्संज्ञायां लोपः । 'एस्भि बहुत्वे' इत्येकारः ॥ १७ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0. In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

किवलात् षः सः कृतस्य ॥१८॥

कवर्गादिलाच्च प्रत्याहाराद्दुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति। देवेषु। अन्ते स्थितस्य तु न भवति ॥ १८ ॥

आमन्त्रणे सिर्धिः ॥ १९ ॥

आमन्त्रणमभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिर्धिसंज्ञो भवति ॥ १९ ॥

समानाद्धेर्लोपोऽधातोः ॥२०॥

समानादुत्तरस्य धेर्लोपो भवत्यधातोः।(आभिमुख्याभिव्यक्तये हेशब्दस्य प्राक्प्रयोगः) हे देव। हे देवौ। हे देवाः। एवं घटपटस्तम्भादयोऽप्यकारान्ताः पुंल्लिंगाः। अकारान्तानामपि सर्वादीनां तु विशेषः। सर्व। विश्व। उभ। उभय। अन्य। अन्यतर। इतर। डतर। डतम। कतर। कतम। सम। सिम। नेम। एक। पूर्व। अवर। दक्षिण। उत्तर। अपर। अधर। स्व। अन्तर। त्यद्। तद्। यद्। एतद्। इदम्। अदस्। द्वि। किम्। युष्मद्। अस्मद्। भवतु। एते सर्वादयस्त्रिलिंगाः। तत्र पुंल्लिंगत्वेन रूपं ज्ञेयम्। सर्वः। सर्वौ। बहुवचने सर्व जस् इति स्थिते ॥ २० ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जसी ॥ २१ ॥

सर्वादेरकारान्तात्परो जस् ई भवति। 'अ इ ए' सर्वे। सर्वम् सर्वौ सर्वान्। तृतीयैकवचने सर्व इन इति स्थिते ॥ २१ ॥

षरृवर्णोऽनन्ते ॥ २२ ॥

षकाररेफऋवर्णेभ्यःपरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति अन्ते स्थितस्य न भवति सर्वानित्यादौ २२

अवकुप्वन्तरेऽपि ॥ २३ ॥

अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि नस्य णो भवति नान्येन। सर्वेण। सर्वाभ्याम्। 'आङि' इत्यात्वम्। सर्वैः। चतुर्थ्येकवचने सर्व ए इति स्थिते ॥ २३ ॥

सर्वादेः स्मट्[1] ॥ २४ ॥

सर्वादेरकारान्तात्परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति। 'ए ऐ ऐ' सर्वस्मै। सर्वाभ्याम्। सर्वेभ्यः। पञ्चम्येकवचने सर्व अत् इति स्थिते ॥ २४ ॥

१—टकारः स्थाननियमार्थः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अतः सर्वादेः ॥ २५ ॥

सर्वादेरकारान्तात्परस्यातः स्मडागमो भवति । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । षष्ठ्येकवचने सर्व ङस् इति स्थिते 'ङस्स्य' सर्वस्य । सर्व ओस् इति स्थिते 'ओसि' 'ए अय्' सर्वयोः । षष्ठीबहुवचने सर्व आम् इति स्थिते ॥ २५ ॥

सुडामः ॥ २६ ॥

सर्वादेः परस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् । सप्तम्येकवचने सर्व ङि इति स्थिते॥२६॥

ङि स्मिन् ॥ २७ ॥

सर्वादेरकारान्तात्परो ङि स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । हे सर्व [१]हे सर्वौ हे सर्वे । एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् । डतरडतमौ विहाय। तौ प्रत्ययौ। ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । पूर्वः पूर्वौ । पूर्व जस् इति स्थिते (पूर्वादीनां तु नवानां जसि ईकारो वा वक्तव्यः ❀) । पूर्वे, पूर्वाः । परे, पराः

१ एभिः बहुत्वे इत्यकारस्येत्वम् । क्विलात्षःसङ्कृतस्य इति षत्वम् २आभिमुख्याभिव्यक्तये संबुद्धौ सर्वत्र हे शब्दस्य प्राक्प्रयोगः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

इत्यादि ॥ (ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ ❋) पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे इत्यादि (प्रथमचरमतयाऽल्पार्धकतिपयनेमानां जसीकारो वा वक्तव्यः ❋) प्रथमे, प्रथमाः । चरमे चरमाः । शेषं देववत् । तयायडौ प्रत्ययौ ॥ (तीयस्य सर्वशब्दवद्रूपं ङित्सु वा वक्तव्यम् ❋)। द्वितीयस्मै, द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन्, द्वितीये । एवं तृतीयः । उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ । उभौ । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् । उभयोः । उभयोः । हे उभौ । उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः । उभयः । उभये । उभयम् । उभयान् । उभयेन । उभयैः । उभयस्मै । उभयेभ्यः । इत्यादि । अकारान्तः पुल्लिंगो मासशब्दः ॥ २७ ॥

मासस्याल्लोपो वा ॥२८॥

मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः ॥ २८ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हसेपः सेर्लोपः ॥ २९ ॥

हसान्तादीबन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति। माःमासःमासौ मासौ मासःमासाः। मासम् मासम् मासौ मासौ मासः मासान्। मासा मासेन माभ्याम् मासाभ्याम् माभिः मासैः। मासे मासाय माभ्याम् मासाभ्याम् माभ्यः मासेभ्यः। मासः मासात् माभ्याम् मासाभ्याम् माभ्यः मासेभ्यः। मासः मासस्य मासोः मासयोः मासाम् मासानाम्। मासि मासे मासोः मासयोः मास्सु मासेषु। हे माः हे मास हेमासौ हेमासौ हे मासः हेमासाः। आकारान्तः पुल्लिंगः सोमपाशब्दः। सोमपाः सोमपौ सोमपाः। अधातोरिति विशेषणाद्धेर्लोपो नास्ति। हे सोमपाः हे सोमपौ हे सोमपाः। सोमपाम् सोमपौ। बहुवचने सोमपा अस् इति स्थिते ॥२९॥

आतो धातोर्लोपः ॥३०॥

धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे। सोमपः। सोमपा। सोमपाभ्याम् सोमपाभिः। सोमपे सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः। सोमपः सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः। सोमपः सोम-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पोः सोमपाम् । सोमपि सोमपोः सोमपासु । एवं कीलालपाशंखध्माप्रभृतयः ॥ ३० ॥ इकारान्तः पुँल्लिंगो हरिशब्दः । प्रथमैकवचने हरिः । द्विवचने हरि औ इति स्थिते ॥

औ यू ॥३१॥

इकारान्तादुकारान्ताच्च परे औ युंत्वमापद्यते । ई ऊ भवतः[1] । हरी ॥ ३१ ॥

ए ओ जसि ॥३२॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति । 'ए अय्' हरयः ॥ ३२ ॥

धौ ॥३३॥

इकारान्तस्य उकारान्तस्य धिविषये एकार ओकारश्च भवति । हे हरे । 'समानाद्धेर्लोपोऽधातोः' हे हरी हे हरयः । हरिम् । हरी । हरीन् ३३

टा नाऽस्त्रियाम् ॥३४॥

इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्टा ना भवत्यस्त्रि-

१ ईकारान्तात्परे ईत्वं ऊकारान्तात्परे ऊत्वं च स्यादित्यर्थः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

याम् । हरिणा हरिभ्याम् हरिभिः । हरि ङे इति स्थिते ॥ ३४ ॥

ङिति ॥ ३५ ॥

इकारान्तस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च भवति । हरेय हरिभ्याम् हरिभ्यः । हरि ङसि इति स्थिते ॥ ३५ ॥

ङसिङसोरस्य ॥ ३६ ॥

एदोद्भ्यां परस्य ङसिङसोरकारस्य लोपो भवति । हरेः हरिभ्याम् हरिभ्यः । हरेः हर्योः हरीणाम् । हरि ङि इति स्थिते ॥ ३६ ॥

ङेरौ डित् ॥३७॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ भवति स च डित् ॥ ३७॥

डिति टेः ॥३८॥

डिति परे टेर्लोपो भवति । हरौ हर्योः हरिषु । एवमग्निगिरिरविकविप्रभृतयः पुँल्लिगाः एतैरेव सूत्रैः सिद्धयन्ति । उकारान्ताश्च विष्णुवायुभानु प्रभृतयः एतैरेव सूत्रैः सिद्धयन्ति । भानुः भानू भानवः । भानुम् भानू भानून् । भानुना भा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भ्याम् भानुभिः । भानवे भानुभ्याम् भानुभ्यः । भानोः भानुभ्याम् भानुभ्यः । भानोः भान्वोः भानूनाम् । भानौ भान्वोः भानुषु । हे भानो हे भानू हे भानवः । इत्यादि ॥ ३८ ॥ सखि-शब्दस्य भेदः । सखि सि इति स्थिते ॥

सेर्डाऽधेः ॥ ३९ ॥

सखिशब्दात्परस्य सेरर्धडो भवति स च डित् । डित्वाट्टिलोपः । सखा । अधेरिति विशेषणादेकारो धिविषये । हे सखे ॥ ३९ ॥

ऐ सख्युः ॥ ४० ॥

सखिशब्दस्यैकारो भवति पञ्चसु परेषु । षष्ठी-निर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः । आयादेशः । सखायौ ॥ ४० ॥

द्विवचनस्य वा छन्दसि ॥ ४१ ॥

द्विवचनस्य औ आ भवति वेदे । सखायौ सखाया । सखायः । सखायम् सखायौ सखीन् । सखि टा इति स्थिते ॥ ४१ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

साखिपत्योरीक् ॥ ४२ ॥

सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाङेङिषु परतः । दीर्घत्वान्न ना । सख्या । 'आगमजमनित्यम्' इति न्यायात् । सखिना । पतिना । सखिभ्याम् सखिभिः । सख्ये सखिभ्याम् सखिभ्यः । सखि ङसि इति स्थिते ॥ ४२ ॥

ऋङ्ङे ॥ ४३ ॥

सखिपतिशब्दयोर्ऋगागमो भवति ङसिङसोरकारे परे । सख्यृ अस् इति स्थिते ॥ ४३ ॥

ऋतो ङ उः ॥४४॥

ऋकारान्तात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारो भवति स च डित् । 'डिति टेः' सख्युः सखिभ्याम् सखिभ्यः । सख्युः सख्योः सखीनाम् । सप्तम्येकवचने कृते । 'ङेरौ डित्' इत्यौकारे कृते 'सखिपत्योरीक्' इति रीगागमो भवति । सख्यौ सख्योः सखिषु । पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया । तृतीयादौ तु सखिशब्दवत् । पतिः पती पतयः इत्यादि ॥ (पतिरसमास एव सखि

१ आगमजं कार्यमनित्यं स्यादित्यर्थः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शब्दवद्वक्तव्यः❋) ततः समासान्तस्य नादयो भवन्ति । प्रजापतिना प्रजापतये इत्यादि॥४४॥ द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः द्वि औ इति स्थिते ।

त्यदादेष्टेरः स्यादौ ॥ ४५ ॥

त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे। द्वौ द्वौ द्वाभ्याम् द्वाभ्यां द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः । त्यदादीनां धेरभावः। त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। त्रि जस् इति स्थिते । 'ए ओ जसि' इत्येकारे कृते अयादेशः । त्रयः त्रीन्[1] त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः॥४५॥

त्रेस्त्रयङ् ॥ ४६ ॥

त्रिशब्दस्यायङादेशो भवति नामि परे॥(ङिदन्तस्य वक्तव्यः❋) त्रयाणाम्। त्रिषु। कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । कति जस् इति स्थिते ॥ (कतिशब्दाज्जश्शसोर्लुग्वक्तव्यः ❋) इति जश्शसोर्लुक् ।लुकि न तन्निमित्तम्। कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनाम् कतिषु । त्रिषु लिङ्गेषु चायं सरूपः॥४६॥ ईकारान्तःपुँल्लिंगः सुश्रीशब्दः। सुश्रीः । सुश्री औ इति स्थिते ।

१ सो नः पुंसि सकारस्य नत्वे सिद्धिः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे ॥ ४७ ॥

धातोरिकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे। सुश्रियौ सुश्रियः। हे सुश्रीः हे सुश्रियौ हे सुश्रियः। सुश्रियम् सुश्रियौ सुश्रियः। सुश्रिया सुश्रीभ्याम् सुश्रीभिः। सुश्रिये सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः। सुश्रियः सुश्रियोः सुश्रियाम्। सुश्रियि सुश्रियोः सुश्रीषु। तथैव सुधीशब्दः। सुधी[1]ः सुधियौ इत्यादि। ऊकारान्तः पुँल्लिंगः स्वयंभू[2] शब्दः। स्वयंभूः स्वयंभुवौ स्वयंभुवः। हे स्वयंभूः। स्वयंभुवम् स्वयंभुवौ स्वयंभुवः। स्वयंभुवा स्वयंभूभ्याम् स्वयंभूभिः। स्वयंभुवे स्वयंभूभ्याम् स्वयंभूभ्यः। स्वयंभुवः स्वयंभूभ्याम् स्वयंभूभ्यः। स्वयंभुवः स्वयंभुवोः स्वयंभुवाम्। स्वयंभुवि स्वयंभुवोः स्वयंभूषु ॥ ४७ ॥ सेना[3]नी शब्दस्याविशेषो हसादौ। सेनानीः। स्वरादौ तु विशेषः। सेनानी औ इति स्थिते।

य्वौ वा ॥ ४८ ॥

धातोरवयवसंयोगपूर्वो यस्मादीकारादूकारा

१ सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः २ स्वयं भवतीति स्वयंभूः।
३ सेनां नयतीति सेनानी नराधिपः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

न्तान्नास्ति तदन्तस्यानेकस्वरस्य कारकाव्ययपूर्वस्यैकस्वरस्य च धातोरीकारस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे। वर्षाभूपुनर्भूव्यतिरिक्तभूशब्दसुधीशब्दौ वर्जयित्वा वाग्रहणादियं विवक्षा। सेनान्यौ सेनान्यः । हे सेनानीः हे सेनान्यौ हे सेनान्यः । सेनान्यम् सेनान्यौ सेनान्यः। सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः। सेनान्ये सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः सेनान्योः।(सेनान्यादीनां वामो नुड् वक्तव्यः❀) सेनान्याम् सेनानीनाम् ॥ ४८ ॥

आम् ङे नियश्च ॥ ४९ ॥

आबन्तादीबन्तान्नीशब्दाच्चोत्तरस्य ङेरामादेशो भवति। सेनान्याम् सेनान्योः सेनानीषु। वातप्रमीशब्दस्य भेदः। वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः हे वातप्रम्यौ हे वातप्रम्यः। वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातप्रमीन्। वातप्रम्या वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभिः। वातप्रम्ये वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वातप्रम्यः वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः वातप्रम्योः । आमि नुट् । वातप्रमीनाम् । ङौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु । एवं ग्रामणीप्रभृतयः सेनानीवत् । ऊकारान्ताश्च यवलूप्रभृतयः तथैवोकारान्तो हूहूशब्दः । हूहूः हूह्वौ हूह्वः इत्यादि ॥४६॥ ऋकारान्तः पुँल्लिंगः पितृशब्दः ॥

सेरा ॥५०॥

ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति स च डित् । डित्वाट्टिलोपः । पिता ॥ ५० ॥

अर् पञ्चसु ॥५१॥

ऋकारोऽर्भवति पञ्चसु परेषु स च डित् । पितरौ पितरः ॥ ५१ ॥

घेरर् ॥ ५२ ॥

ऋकारान्तात्परस्य घेरर् भवति स च डित् । हे पितः हे पितरौ हे पितरः । पितरम् पितरौ पितॄन् । पित्रा पितृभ्याम् पितृभिः । पित्रे पितृभ्याम् पितृभ्यः । पितुः पितृभ्यां पितृभ्यः । पितुः पित्रोः पितॄणाम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

डौ ॥ ५३ ॥

ऋकारस्यार्भवति डौ परे । पितरि पित्रोः पितृषु । एवं जामातृभ्रात्रादयः एवं नृशब्दः । ना नरौ नरः । नरम् नरौ नॄन् । न्रा नृभ्याम् नृभिः । न्रे नृभ्याम् नृभ्यः । नुः नृभ्याम् नृभ्यः । नुः न्रोः ॥५३॥

नुर्वा नामि दीर्घः ॥ ५४ ॥

नृशब्दस्य नामि परे वा दीर्घो भवति । नॄणाम्, नृणाम् । नरि न्रोः नृषुः । हे नः हे नरौ हे नरः ॥ ५४ ॥ कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषः ।

स्तुरार् ॥ ५५ ॥

सकारस्तृप्रत्ययसंबन्धिन ऋकारस्यार्भवति पञ्चसु परेषु । कर्तृ सि इति स्थिते यदादेशस्तद्भवति 'सेरा' डित्वाट्टेर्लोपः । कर्ता कर्तारौ कर्तारः । हे कर्तः हे कर्तारौ हे कर्त्तारः । कर्त्तारम् कर्तारौ कर्तॄन् । कर्त्रा कर्तृभ्याम् कर्तृभिः । कर्त्रे कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्त्रोः कर्तॄणाम् । कर्त-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

रि कर्त्रोः कर्तृषु। एवं नप्तृहोतृपोतृप्रशास्तृप्रभृतयः। उकारान्तस्य क्रोष्टुशब्दस्य भेदः॥ (उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्वाधिषु तृप्रत्ययान्तस्येव रूपं वक्तव्यम् ❀) क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः। क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ शसिपरे तृप्रत्यययवद्भावाभावात्[1]। क्रोष्टून्। (तृतीयादौ[2] तृप्रत्ययान्तता वा वक्तव्या स्वरादौ ❀) क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभिः। क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्यः। क्रोष्टुः, क्रोष्टोः क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्यः। क्रोष्टुः,क्रोष्टोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः क्रोष्टूनाम्। कृताकृतप्रसंगो[3] यो विधिः स नित्यः नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् इति प्रथमे नुडागमे कृते हसादित्वात्तृज्वद्भावो नास्ति॥ क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः क्रोष्टुषु। ऋकारान्ता लृकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः शब्दाः सन्ति। ऐकारान्तः पुँल्लिंगः सुरैशब्दः॥ ५५॥

---

१ तृप्रत्ययेन तुल्यं तृप्रत्ययवत् तस्य अभावो भावाभावः।
२ तृतीया आदिर्यस्य सः तस्मिन्।
३ यः प्रसङ्गः कृतेऽपि भवति अकृतेऽपि भवति।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

रैस्भि ॥ ५६ ॥

रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ परतः। सुराः। स्वरादौ सर्वत्रायादेशः। सुरायौ सुरायः। हे सुराः हे सुरायौ हे सुरायः। सुरायम् सुरायौ सुरायः। सुराया सुराभ्याम् सुराभिरित्यादि ॥ ५६ ॥ ओकारान्तः पुँल्लिंगो गोशब्दः। गो सि इति स्थिते ॥

औरौ ॥ ५७ ॥

ओकारस्यौकारादेशो भवति पञ्चसु। गौः गावौ गावः। हे गौः हे गावौ हे गावः ॥५७॥

आऽम्शसि ॥ ५८ ॥

ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे। गाम् गावौ गाः। गवा गोभ्याम् गोभिः। गवे गोभ्याम् गोभ्यः। 'ङस्ये'त्यकारलोपः। गोः गोभ्याम् गोभ्यः। गोः गवोः गवाम् ॥ ५८ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

श्रुतौ गोराम: ॥ ५९ ॥

श्रुतौ गोशब्दात्परस्यामो नुडागमो भवति। गोनाम्। गवि गवोः गोषु। एवं सुद्योशब्दः। औकारान्तः पुँल्लिंगो [1]ग्लौशब्दस्तस्य हसादावविशेषः स्वरादावावादेशः। ग्लौः ग्लावौ ग्लावः। ग्लावं ग्लावौ ग्लावः। ग्लावा ग्लौभ्यामित्यादि ॥५९॥

॥ इति स्वरान्ताः पुँल्लिंगाः ॥

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिंगाः।

तत्राबन्तो गंगाशब्दः तस्य नामसंज्ञायां प्रथमैकवचने सिः।

आबतः स्त्रियाम् ॥ १ ॥

अकरान्तान्नाम्नःस्त्रियांवर्तमानादाप्प्रत्ययो भवति।

आपः ॥ २ ॥

आबन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति। गंगा ॥ २ ॥

औरी ॥ ३ ॥

आबन्तात्पर औ ईकारमापद्यते। 'अइए' गंगे। गंगाः।

---

१ ग्लौश्चन्द्रः ग्लौर्मृगांकः कलानिधिः इत्यमरः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

धिरिः ॥ ४ ॥

आबन्तात्परो धिरिर्भवति । हे गंगे हे गंगे हे गंगाः ॥ ४ ॥

अम्बादीनां धौ ह्रस्वः ॥ ५ ॥

अम्बादीनां धौ परे ह्रस्वो भवति । हे अम्ब हे अक्क हे अल्ल । (असंयुक्तानां डलकवतां प्रतिषेधो वाच्यः ❀) हे अम्बाडे हे अम्बाले हे अम्बिके इत्यादौ ह्रस्वो न भवति । गङ्गाम् गङ्गे । पुंस इति विशेषणात् स्त्रियां शसि सकारस्य नकारो न भवति ॥ गंगाः । तृतीयैकवचने गंगा टा इति स्थिते ॥ ५ ॥

टौसोरे ॥ ६ ॥

आबन्तस्य टौसोःपरयोरेत्वं भवति । अयादेशः । गंगया गंगाभ्याम् गंगाभिः । गंगा ए इति स्थिते ६

ङितां यट् ॥ ७ ॥

आबन्तात्परेषां ङे ङसि ङस् ङि इत्येतेषां यडा-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गमो भवति। टकारः स्थाननियमार्थः। गंगायै गंगाभ्याम् गंगाभ्यः। गंगायाः गंगाभ्याम् गंगाभ्यः। गंगायाः गंगयोः (आबन्तादीबन्तादामो नुड् वक्तव्यः ❋) गंगानाम्। 'आम् ङे' इत्याम् गंगायाम् गंगयोः गंगासु। एवं श्रद्धा मेधा शाला माला हेला दोला प्रभृतयः। सर्वा सर्वे सर्वाः। हे सर्वे। सर्वाम् सर्वे सर्वाः। सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभिः। सर्वादीनां तु ङित्सु विशेषः॥ ७॥

यटोऽच्च॥ ८॥

आबन्तात्सर्वादेः परस्य यटः सुडागमो भवति पूर्वस्य चापोऽकारो भवति। सर्वस्यै सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः। सर्वस्याः सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः। सर्वस्याः सर्वयोः सर्वासाम्। सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु। आकारान्तो जराशब्दः॥ (जरायाः स्वरादौ जरस् वा वक्तव्यः ❋) जरा जरसौ जरे जरसः जराः। जरसम् जराम् जरसौ जरे जरसः जराः। जरसा जरया जराभ्याम् जराभिः। जरसे जरायै जराभ्याम् जराभ्यः। जरसः जरायाः

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः जरायाः जरसोः जरयोः जरसाम् जराणाम् । जरसि जरायाम् जरसोः जरयोः जरासु । हे जरे हे जरसौ हे जरे हे जरसः हे जराः । इकारान्तःस्त्रीलिंगो बुद्धिशब्दः तस्य च प्रथमाद्वितीययोः हरिशब्दवत्प्रक्रिया । बुद्धिः बुद्धी बुद्धयः । बुद्धिम् बुद्धी बुद्धीः । स्त्रीत्वाच्छसो नत्वाभावः । बुद्ध्या बुद्धिभ्याम् बुद्धिभिः ॥ ८ ॥

इदुद्भ्याम् ॥ ९ ॥

स्त्रियां वर्तमानाभ्यामीकारोकाराभ्यां परेषां ङिद्वचनानां वा अडागमो भवति । बुद्ध्यै, बुद्धये बुद्धिभ्यां बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्ध्योः बुद्धीनाम् ॥९॥

स्त्रियां य्वोः ॥ १० ॥

इश्च उश्च यू तस्मादिवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च परस्य ङेरामादेशो भवति । बुद्ध्याम् । अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । बुद्धौ बुद्ध्योः बुद्धिषु । एवं मतिभूतिविभूतिधृतिरुचिकृतिसिद्धिशान्तिक्षान्ति-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भ्रान्त्यालिशक्तिप्रभृतयः। एवं धेनुतनुरज्जुप्रभृतयः स्त्रीलिंगा उकारान्ता एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति। धेनुः धेनू धेनवः। हे धेनो हे धेनू हे धेनवः। धेनुम् धेनू धेनूः। धेन्वा धेनुभ्याम् धेनुभिः। धेन्वै, धेनवे धेनुभ्यां धेनुभ्यः। धेन्वाः, धेनोः धेनुभ्याम् धेनुभ्यः। धेन्वाः, धेनोः धेन्वोः धेनूनाम्। धेन्वाम्, धेनौ धेन्वोः धेनुषु॥ १०॥

ईकारान्तः स्त्रीलिंगो नदीशब्दः।

हसेपः सेर्लोपः॥ ११॥

हसान्तादीबन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति। नदी नद्यौः नद्यः॥ ११॥

धौ ह्रस्वः॥ १२॥

इवर्णोवर्णयोरधातोः स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति। हे नदि हे नद्यौ हे नद्यः। नदीम् नद्यौ नदीः। नद्या नदीभ्याम् नदीभिः॥ १२॥

ङिताम‌ट्॥ १३॥

स्त्रियामीकारान्तादूकारान्ताच्च परेषां ङितां वचनानामडागमो भवति। नद्यै नदीभ्याम्

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नदीभ्यः। नद्याः नद्योः नदीनाम्। नद्याम् नद्योः नदीषु। एवं गौरीसरस्वतीब्राह्मणीकुमारीकिशोरीकलभीपार्वतीभवानीप्रभृतयः। लक्ष्मीशब्दस्येन्नन्तत्वाभावात्सेर्लोपो नास्ति। लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः। हे लक्ष्मीः। शेषं नदीवत्। स्त्रीशब्दस्य ईन्नन्तत्वात्सेर्लोपोऽस्ति। स्त्रीः।

स्त्रीभ्रुवोः ॥ १४ ॥

स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च इयुवौ भवतः स्वरे परे। स्त्रियौ स्त्रियः। हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रियः॥१४॥

वाऽम्शसि ॥ १५ ॥

स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इयादेशो भवति। स्त्रियम् स्त्रीम् स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः। स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभिः। स्त्रीषु। शेषं नदीवत्। श्रीः श्रियौ श्रियः। हे श्रीः। श्रियम् श्रियौ श्रियः। श्रिया श्रीभ्याम् श्रीभिः ॥ १५ ॥

१—अवीतन्त्रीतरीलक्ष्मीधीह्रीणामुणादिषु। अपि स्त्रीलिंगशब्दानां सिलोपो न कदाचन। एते शाकटायनसूत्रैर्व्युत्पादिताः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वेयुवः ॥ १६ ॥

इयुवन्तात्स्त्रियां वर्तमानात् ङितां वचनानां वा
डागमो भवति। स्त्रियास्तु नित्यम्। श्रियै श्रिये
श्रीभ्याम् श्रीभ्यः। श्रियाःश्रियःश्रीभ्याम् श्रीभ्यः
श्रियाःश्रियः श्रियोः (श्रियादीनां वामो नुड् वक्त
व्यः) श्रियाम् श्रीणाम्। ङौ परेऽडागमाभावे आमो
ऽप्यभावः। श्रियाम् श्रियि श्रियोः श्रीषु। एवं ह्रीधी
प्रभृतयोऽप्यनीबन्ताः। एवं भूशब्दो भ्रूशब्दश्च
वधू करभोरूकच्छूकण्डूजम्ब्वादीनां नदीशब्दवद्
ज्ञेयम्। वधूः वध्वौ वध्वः हे वधु। वधूम् वध्वौ वधूः
जम्बू जम्ब्वौ जम्ब्वः। हे जम्बु हे जम्ब्वौ हे ज
म्ब्वः। ऋकारान्तो मातृशब्दः। माता मातरौ मात
रः। मातरम् मातरौ मातॄः 'शसि' इति दीर्घत्वम्। शे
पितृवत्। स्वसृशब्दः कर्तृवत्। नत्वाभावो विशेष
रैशब्दः सुरैशब्दवत्। नौशब्दो ग्लौशब्दवत्। गो
शब्दस्तु पूर्ववत् ॥१६॥ इति स्वरान्ताः स्त्रीलिंगाः

१ सुधीसेनानीग्रामण्यादयः पुल्लिंगवत्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिंगाः।

अकारान्तो नपुंसकः कुलशब्दः। तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने—

अतोऽम् ॥ १ ॥

अकारान्तान्नपुंसकलिंगात्परयोः स्यमोरम्भवति अधौ। अमो ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थम्। 'अमृशसोरस्य' इत्यकारलोपः। कुलम् ॥ १ ॥

ईमौ ॥ २ ॥

नपुंसकलिंगात्पर औ ईकारमापद्यते। 'अइए' कुले २

जश्शसोः शिः ॥ ३ ॥

नपुंसकलिंगात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवति। शकारः सर्वादेशार्थः॥ (गुरुः शिश्च सर्वस्य वक्तव्यः) ॥३॥

नुमयमः ॥ ४ ॥

नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे यमप्रत्याहारान्तस्य न भवति। (मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः)४

---

१ षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्यापवादः। २ नुम इत्यत्र उकार उच्चारणार्थः। मकारः स्थाननियमार्थः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नोपधायाः ॥ ५ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ परे धिवाजि
तेषु पञ्चसु नामि च। कुलानि। हे कुल हे कुले
कुलानि। पुनरपि कुलम् कुले कुलानि। शेषं दे
वत्। एवं मूलफलपत्रपुष्पकुण्डकुटुम्बादयः ॥ ५
सर्वादीनां यकारान्तानामन्यादिपञ्चशब्दव्यति
रिक्तानां प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत्प्रक्रिया। स
र्वम् सर्वे सर्वाणि। शेषं पूर्ववत्। अन्यादेर्विशेषमाह

इत्वन्यादेः ॥ ६ ॥

अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः शातुर्भवति। शका
शित्कार्यार्थः उकार उच्चारणार्थः ॥ ६ ॥

वाऽवसाने ॥ ७ ॥

अवसाने वर्तमानानां झसानां जबा भवन्ति
चपा वा। अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि। पुन
रपि अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि। अन्यत
रत् अन्यतरद् अन्यतरे अन्यतराणि २। इतर
इतरद् इतरे इतराणि २। कतरत् कतरद् कत

१ अस्मिन् पक्षे दत्वमपि भवति।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कतराणि २। कतमत् कतमद् कतमे कतमानि २। शेषं सर्वशब्दवत्। एते चान्यादयः॥ ७॥ इकारान्तोऽस्थिशब्दः।

नपुंसकात्स्यमोर्लुक्॥ ८॥

नपुंसकलिंगात्परयोःस्यमोर्लुग्भवति। अस्थि॥८॥

य्वृणाम्॥ ९॥

इश्च उश्च ऋश्च य्वृः तेषां य्वृणाम्॥ (नपुंसके धौ वा गुणो वक्तव्यः) हे अस्थि हे अस्थे हे अस्थिनी हे अस्थीनि॥ उक्तं हि-'संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं शान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्। माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः॥ ९॥

नामिनः स्वरे॥ १०॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकलिंगस्य नुमागमो भवति स्वरे परे। 'ईमौ' अस्थिनी अस्थीनि॥ १०॥

अच्चास्थ्नां शसादौ॥ ११॥

अस्थ्यादीनां नुमागमो भवति ईकारस्य चाकारो भवति शसादौ स्वरे परे॥ ११॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ ॥१२

नान्तस्योपधाया अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न भवति। अस्थ्ना अस्थिभ्याम् अस्थिभिः अस्थ्ने अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः। अस्थ्न अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः। अस्थ्नः अस्थ्नो अस्थ्नाम् ॥ १२ ॥

वेड्योः ॥ १३ ॥

नान्तस्य नाम्न ईङ्योः परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति। अस्थ्नि अस्थनि। एवं दधि सक्थिअक्षिशब्दाः। दध्ना दधिभ्याम् दधिभिः सक्थि सक्थिनी सक्थीनि २। सक्थ्ना सक्थि भ्याम् सक्थिभिः। वारि वारिणी वारीणि। इ पूर्ववत् प्रक्रिया ॥ १३ ॥

नपुंसकस्य ह्रस्वः ॥ १४ ॥

नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति सर्वासु विभक्ति

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

परतः । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' ग्रामणि । 'नामिनः स्वरे' इति नुम् 'ईऔ' । ग्रामणिनी ग्रामणीनि हे ग्रामणे हे ग्रामणि । 'नामिनः स्वरे' 'नोपधाया' इति दीर्घः ॥ १४ ॥

टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ १५ ॥

उक्तपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिंगं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति । ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामण्याम् । नुमन्तस्यामि दीर्घः । ग्रामणीनाम् 'आम् ङे' । ग्रामण्याम् ग्रामणिनि ग्रामण्योःग्रामणिनोःग्रामणिषु । हे ग्रामणि हे ग्रामणे हे ग्रामणिनी हे ग्रामणीनि । 'अतोम्' सोमपम् सोमपे सोमपानि २।सोमपेन सोमपाभ्याम् सोमपैः । सोमपाय सोमपाभ्याम् सोमपेभ्यः । इति पूर्ववत् ।

---

१ ग्रामयुनम् । २ स्वरादौ चेत् । ३ उक्तः पुमाननेनेत्युक्तपुंस्कम् । एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिंगेषु जायते ॥ एकमेवार्थमाख्याति उक्तपुंस्कं तदुच्यते । ४ यस्मिन्सोमेनेष्टं तत्कुलम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उकारान्तो मधुशब्दः । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' । मधु । 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । मधुनी 'जश्शसोःशिः''नोपधायाः'इति दीर्घः । मधूनि॥ पुनरपि । मधु मधुनी मधूनि । 'नामिनः स्वरे' । मधुना मधुभ्याम् मधुभिः । पीलु पीलुनी पीलूनि। पीलुने । ऋकारान्तः कर्तृशब्दः । 'नपुंसका-त्स्यमोर्लुक्' कर्तृ । 'नामिनः स्वरे' । 'ष्ऋनों णोऽनन्ते' कर्तृणी कर्तृणि २ । 'ऋरम्' । कर्त्रा कर्तृणा कर्तृभ्याम् कर्तृभिः । कर्त्रे कर्तृणे कर्तृ-भ्याम् कर्तृभ्यः । 'ऋतोङ उः' । स च ङित 'ङिति टेः' । कर्तुः कर्तृणः कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः कर्तुः कर्तृणः कर्त्रोः कर्तृणोः कर्तृणाम् । कर्तरि कर्तृणि कर्त्रोः कर्तृणोः कर्तृषु । हे कर्तृ हे कर्तृणी हे कर्तृ-णि । ऐकारान्तः अतिरैशब्दः । रायमतिक्रान्तम-तिरि कुलम् । नावमतिक्रान्तमतिनु जलम् । ओकारान्तः उपगुशब्दः । उपगता गावो यस्य तदुपगु । उपगु उपगुनी उपगूनि । औकारान्तो नौशब्दः । नावमतिक्रान्तं यज्जलं तदतिनु

१ पीलुवृक्षः फलं पीलु पीलितं न तु पीलवे । वृक्षे निमित्त-पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अतिनु अतिनुनी अतिनूनि ॥१५॥ इति स्वरान्ताः नपुंसकलिंगा ॥

अथ हसान्ताः पुल्लिंगाः ।

तत्र हकारान्तः पुल्लिंगोऽनडुहूशब्दः नामसंज्ञायां स्यादयः । (पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः)

सावनडुहः ॥ १ ॥

अनडुहशब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ॥१॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥२॥

संयोगान्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च । रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव लोपो नान्यस्य ॥ २ ॥

हसेपः सेर्लोपः ॥३॥

हसान्तादीबन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति। 'उवम्' इति वत्वम् । लोपविधिसामर्थ्यान्न दत्वम् । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः । अनड्वाहम् अनड्वाहौ अनडुहः । अनडुहा ॥ ३ ॥

वसां रसे ॥ ४ ॥

वसुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुअनडुह् इत्येतेषां रसे पदांते च

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दत्वं भवति। अनडुद्भ्याम् अनडुद्भिः अनडुहे अनडुद्भ्याम् अनडुद्भ्यः। अनडुहः अनडुद्भ्याम् अनडुद्भ्यः। अनडुहः अनडुहोः अनडुहाम्। अनडुहि अनडुहोः। 'खसे चपाझसानाम्' अनडुत्सु ॥ ४ ॥

धावम् ॥ ५ ॥

अनडुहशब्दस्य धौ परे अमागमो भवति। सावनडुहः। 'उवम्' स्वरहीनं परेण संयोज्यम्। हे अनड्वन् हे अनड्वाहौ हे अनड्वाहः। इत्यादि। गोदुहशब्दस्य भेदः ॥ ५ ॥

दादेर्घः ॥ ६ ॥

दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च। गोदुघ् सि इति स्थिते॥६॥

आदिजबानां झभान्तस्य झभाश्च स्ध्वोः ॥७॥

धातोर्झभान्तस्यादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्देचपरे नाम्नश्च रसेपदांतेच॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वाऽवसाने ॥ ८ ॥

अवसाने वर्तमानानां झसानां जबा भवन्ति चपा वा । गोधुक्[1] । गोधुग् गोदुहौ गोदुहः । गोधुत्सु । हे गोधुक् हे गोधुग् हे गोदुहौ हे गोदुहः । गोदुहम् गोदुहौ गोदुहः । भकारादौ 'दादेर्घः' इति घत्वे । आदिजबस्य झभे धकारे कृते 'झबे जबाः' गोधुग्भ्याम् गोधुग्भिः 'खचे चपा झसानाम्' 'क्विलात्षः सः कृतस्य' इति षत्वम् । कषसंयोगे क्षः गोधुक्षु ॥ ८ ॥ मधुलिह् शब्दस्य विशेषः ।

हो ढः ॥ ९ ॥

धातोर्हकारस्य ढत्वं भवति झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । 'वाऽवसाने' । मधुलिट्[2] मधुलिड् मधुलिहौ मधुलिहः । हे मधुलिट् हे मधुलिड् हे मधुलिहौ हे मधुलिहः । मधुलिहम् मधुलिहौ मधुलिहः । मधुलिहा मधुलिड्भ्याम् मधुलिड्भिः ॥ ९ ॥ तुरासाहशब्दस्य भेदः

---

१ गां दोग्धीति गोधुग् आभीरः । २ इन्द्रः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0 In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सहेः षः साढि ॥ १० ॥

साढिरूपे सति सहधातोः सकारस्य षकारादेशो भवति। तुराषाट् तुराषाड् इत्यादि ॥ १० ॥

द्रुहशब्दस्य भेदः।

द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा ॥ ११ ॥

द्रुहादीनां धातूनां घत्वढत्वे वा भवतो रसे पदान्ते च। मित्रध्रुक् मित्रध्रुग् मित्रध्रुट् मित्रध्रुड् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः। मित्रद्रुहा 'झबे जबाः' मित्रध्रुग्भ्याम् मित्रध्रुड्भ्याम्। मित्रध्रुट्सु इत्यादि। एवं तत्त्वमुहस्नुहादयः ॥ ११ ॥

रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।

चतुराम् शौ च ॥ १२ ॥

चतुरशब्दस्यामागमो भवति पञ्चसु परेषु शौ च। चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः ॥१२॥

रः संख्यायाः ॥१३॥

रेफान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति। णत्वं द्वित्वं च। चतुर्णाम् चतुर्षु ॥ नका-

१ एवमेव पृतनाषाट् हव्यवाट् प्रष्ठवाट् भारवाट् प्रभृतयः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शान्तो राजन् शब्दः । 'नोपधायाः' इति पञ्चसु दीर्घः ॥ १३ ॥

नाम्नो नो लोपश् धौ ॥ १४ ॥

नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश्[1] भवति रसे पदान्ते चाधौ । राजा राजानौ राजानः । हे राजन् हे राजानौ हे राजानः । राजानम् । राजानौ । 'अल्लोपः स्वरेम्वयुक्ताच्छसादौ' । 'स्तोः श्चुभिःश्चुः' इति चुत्वे नकारस्य ञकारः ॥१४॥

ञ्जोर्ज्ञः ॥ १५ ॥

जकारञकारयोर्योगे[2] ज्ञो भवति । राज्ञः राज्ञा राजभ्याम् राजभिः । राज्ञे राजभ्याम् राजभ्यः । 'वेङ्योः' राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु इत्यादि । एवं यज्वन् आत्मन् सुधर्मन् प्रभृतयः । यज्वा यज्वानौ यज्वानः । यज्वानम् यज्वानौ । 'अम्वयुक्तात्' इति विशेषणादल्लोपो नास्ति ।

१ चकारात्क्वचिन्नाम्नो नकारस्य लोपश् न भवति । सुष्ठु हिनस्ति पापमिति सुहिन् इत्यादौ । २ योगो नामोभयतः संबंधः । ३ 'लोपशि पुनर्न सन्धिः' इति नियमात् अत्र आदुभि इत्यात्वं प्राप्तमपि न भवति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यज्वना इत्यादि श्वन् युवन् मघवन् शब्दानां पञ्चसु राजन्शब्दवत्प्रक्रिया। शसादौ तु विशेषः ॥ १५ ॥

श्वादेर्वं उः ॥ १६ ॥

श्वादेर्वकारस्य उत्वं भवति शसादौ स्वरे परेऽतद्धिते ईपि ईकारे च। शुनः। शुना श्वभ्याम् श्वभिः इत्यादि। युवन्शब्दे वकारस्योत्वे कृते 'सवर्णे दीर्घः' यूनः। यूना युवभ्याम्। इत्यादि मघोनः मघोना मघवभ्यामित्यादि। पथिन् शब्दस्य भेदः ॥ १६ ॥

इतोऽत्पञ्चसु ॥ १७ ॥

पथ्यादीनामिकारस्याकारादेशो भवति पञ्चसु स्यादिषु परेषु ॥ १७ ॥

थो न्तुट् ॥ १८ ॥

पथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवति पञ्चसु स्यादिषु परेषु। पन्थन् सि इति स्थिते ॥ १८ ॥

१ अत्रातद्धिते इत्यननुवृत्तावपि। श्वयुवमघोनामतद्धिते इति पाणिनीयसूत्रान्नियामकादत्रोत्वं भवति तद्धिते तु न।

२ तकारान्तमघवच्छब्दस्य तु मघवता मघवद्भ्यामित्यादीनि भिन्नान्येव रूपाणि ज्ञेयानि।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आ सौ ॥ १९ ॥

पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे । पन्थाः पन्थानौ पन्थानः । आत्वविधानान्न सुलोपः । हे पन्थाः पन्थानम् पन्थानौ । पथिन् अस् इति स्थिते ॥ १९ ॥

पथा टेः ॥ २० ॥

पथ्यादीनां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे । पथा पथिभ्याम् पथिभिःइत्यादि । एवं मथिन्[1] ऋभुक्षिन्[2]शब्दाः । दण्डिन् शब्दस्य भेदः ॥ २० ॥

इनां शौ सौ ॥ २१ ॥

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौ सौ चाघौ परे उपधाया दीर्घो भवति । न लोपसिलोपौ । दण्डी दण्डिनौ दण्डिनः । दण्डिनं दण्डिनौ दण्डिनः । दण्डिना दण्डिभ्याम् दण्डिभिः इत्यादि । एवं ब्रह्महन्शब्दः । ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः । हे ब्रह्महन् हे ब्रह्महणौ हे ब्रह्महणः । ब्रह्महणम् ब्रह्महणौ शसादौ त्वकारलोपः ॥ २१ ॥

---

१ मन्थनदण्डः । २ इन्द्रः । आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः इत्यमरः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हन्तो घ्ने ॥ २२ ॥

हन्तेर्धातोर्हकारस्य घकारो भवति नकारे ञ्णिति च परे । घसंयोगो णत्वनिषेधार्थः । ब्रह्मघ्नः ब्रह्मघ्ना ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महाभिः इत्यादि । पूषा पूषणौ पूषणः । हे पूषन् हे पूषणौ हे पूषणः । पूषणम् पूषणौ ॥ २२ ॥

ष्णोः ष्णः ॥ २३ ॥

षकारणकारसंयोगे ष्णो भवति शसादौ स्वरे परे। पूषन्शब्दस्य शसादौ स्वरे परे वा टेर्लोपः। पूष्णः पूषा पूष्णा पूषभ्याम् पूषभिः । पूषे पूष्णे । ङौ टिलोपो वेति केचित्। पूषिण पूषणि पूष्णोःपूषसु। अर्यम्णः अर्यम्णा अर्यमभ्याम्। इत्यादि। संख्याशब्दाः पञ्चन्प्रभृतयो बहुवचनान्ताः। त्रिषु लिंगेषु सरूपाः । पञ्चन् जस् इति स्थिते ॥ २३ ॥

जश्शसोर्लुक् ॥ २४ ॥

षकारनकारान्तसंख्यायाः परयोर्जश्शसोर्लुक् भवीत प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्। लुकि न तन्नि-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मित्तम्। पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः २ ॥ २४ ॥

ष्णः ॥ २५ ॥

षकारनकारान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति। नोपधाया इति दीर्घः। 'नाम्नो नोलोपश्च धौ' पञ्चानाम्। पञ्चसु। एवं सप्तन् नवन् दशन् प्रभृतयः। अष्टन् शब्दस्य भेदः॥२५॥

अष्टनो डौ वा ॥ २६ ॥

अष्टन् शब्दात्परयोर्जश्शसोर्वा डौ भवति। डित्वाट्टिलोपः। अष्टौ अष्टौ। अष्ट अष्ट ॥ २६ ॥

वाऽऽसु ॥ २७ ॥

वा आ आसु इति छेदः। अष्टन् आसु परासु विभक्तिषु वा टेरात्वं भवति। अष्टभिः अष्टाभिः अष्टभ्यः २ अष्टाभ्यः २ अष्टानाम् अष्टसु अष्टासु ॥ २७ ॥ मकारान्त इदम्शब्दः।

इदमोऽयं पुंसि ॥ २८ ॥

इदम्शब्दस्य पुंसि विषय अयमादेशो भवति

१।तन्निमित्तं कार्यं न स्यादित्यर्थः। तेन नोपधाया इति दीर्घो ऽ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सिसहितस्य। अयम्। द्विवचनादौ इदम् औ इति स्थिते 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इत्यकारः ॥२८॥

दस्य मः ॥ २९ ॥

त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे। इमौ। सर्वादित्वात् 'जसी' इतीकारः। त्यदादीनां धेरभावः। इमम् इमौ इमान् ॥ २९ ॥

अन टौसोः ॥ ३० ॥

इदमोऽनादेशो भवति टौसोः परयोः। अनेन॥३०॥

स्भ्यः ॥ ३१ ॥

इदमः सकारे भकारे च परे अकारो भवति कृत्स्नस्य। आद्भि इत्यात्वम्। आभ्याम् ॥३१॥

भिस् भिस् ॥ ३२ ॥

इदमदसोर्भिस् भिसेव भवति न भकारस्याकारः। 'एस्भि बहुत्वे' एभिः अस्मै आभ्याम् एभ्यः। अस्मात् आभ्याम् एभ्यः। अस्य अनयोः एषाम्। अस्मिन्

१ पाणिनीयेऽद्वितीयायां टौसोश्च इदम एनादेशो भवति।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अनयोः एषु । किम्शब्दस्य त्यादादेष्टेरः स्यादौ इत्यकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपम् । कः कौ के । कम् कौ कान् इत्यादि । धकारान्तस्तत्त्वबुध्शब्दः । तस्य रसे पदान्ते वकारस्य 'आदिजबानाम्' इति भकारः । 'वाऽवसाने' तत्वभुत् तत्वभुद् तत्वबुधौ तत्वबुधः । हे तत्वभुत्, हे तत्वभुद् । तत्वबुधम् तत्वबुधौ तत्वबुधः । तत्वबुधा तत्वभुद्भ्याम् तत्वभुद्भिः इत्यादि । एवं मर्मवित् ॥३२॥ जकारान्तः सम्राज्शब्दः ॥

छशषराजादेः षः ॥३३॥

छकारान्तस्य शकारान्तस्य षकारान्तस्य च राज् यज्सृज्मृज्भ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ ३३ ॥

षो डः ॥ ३४ ॥

षकारस्य डत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे

---

१ इदमः प्रत्यक्षभवे समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ।

२ आदिशब्दात् व्रश्चभ्रस्जपरिव्राजां ग्रहणम् ।

३ षस्य षविधानं डत्वनिषेधार्थम् आदिशब्दादेवं देवेट् विश्वसृट् परिमृट् विभ्राट् तरुवृट् यवभृट् एवं हुतभुक् ऋत्विक् वणिक् भिषक् अश्वयुक् प्रभृतयो जान्ताः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पदान्ते। 'वावसाने' इति टकारो डकारश्च। सम्राट् सम्राड् सम्राजौ सम्राजः। सम्राजम् सम्राजौ सम्राजः। सम्राजा सम्राड्भ्याम् सम्राड्भिः इत्यादि। एवं विराजादयः। दकारान्तस्त्यद्तद्यद्एतद् शब्दाः। एतेषां 'त्यादेष्टेरः स्यादौ' इति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

स्तः ॥ ३५ ॥

त्यदादेस्तकारस्य सौ परे सत्वं भवति। स्यः त्यौ त्ये। त्यम् त्यौ त्यान्। सः तौ ते। तम् तौ तान्। यः यौ ये। यम् यौ यान्। एषः एतौ एते। (एतदोऽन्वादेशे द्वितीया टौस्स्वेनो वा वक्तव्यः ❀) उक्तस्य पुनरुक्तिरन्वादेशः। यथाऽनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय। एतम् एनम् एतौ एनौ एतान् एनान्। एतेन एनेन एताभ्याम् एतैः। एतयोः एनयोः एतेषाम्। एतस्मिन् एतयोः एनयोः एतेषु। छकारान्तस्तत्त्वप्राछ् शब्दः। तत्त्वप्राट् तत्त्वप्राड्। तत्त्वप्राछौ तत्त्वप्राछः। इत्यादि। थकारान्तोऽग्निमथ्शब्दः। तस्य 'वावसाने' चपा जबाश्च। अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथः

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

संबोधनेऽप्येवम् । अग्निमथं अग्निमथौ अग्निमथः । अग्निमथा अग्निमद्भ्याम् इत्यादि ॥३५॥

चकारान्तः प्रत्यञ्च्शब्दः ।

नोलोपः ॥ ३६ ॥

धातोर्हसान्तस्योपधाभूतस्य नस्य लोपो भवति । (अञ्चेः पञ्चसु नुम् वक्तव्यः*) प्रत्यन् च् सि इति स्थिते । 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' इति चुत्वेनात्र ञकारः । संयोगान्तस्य लोपः ॥ ३६ ॥

चोः कुः ॥ ३७ ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च यथासंख्येन । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ ॥ ३७ ॥

अञ्चेरलोपो दीर्घश्च ॥३८॥

अञ्चेर्धातोरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धिते प्रत्यये ईपि इकारे च । निमित्ताभावे नैमित्तकस्याप्यभावः । प्रतीचः । प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भिः । प्रत्यक्षु । एवं तिर्यञ्च्प्रभृतयः । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ ॥ ३८ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तिरश्चादयः ॥३९॥

तिरश्चादयो निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि इकारे च। तिरश्चः। तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्यग्भिः। तिर्यक्षु। एवम् उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः। उदञ्चम् उदञ्चौ (उदच् शब्दस्य उदीच इति निपात्यते शसादौ स्वरे परे) उदीचः। उदीचा। समीचः समीचा इत्यादि। तकारान्तो मरुच्छब्दः। 'वावसाने' मरुद् मरुत् इत्यादि। एवमग्निचित्प्रभृतयः ॥ ३९ ॥ तकारान्त उकारानुबन्धो महच्छब्दः ॥

न्रितो नुम् ॥४०॥

उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु ॥ ४० ॥

न्सम्महतोऽधौ दीर्घःशौ च ॥४१॥

न्सन्तस्याप्शब्दस्य महच्छब्दस्य च उपधाया दीर्घो भवति पञ्चसु धिवर्जितेषु शौ च परे। महान् महान्तौ महान्तः। हेमहन्। महान्तं महा-

---

१ तिर्यच् उदच् सध्र्यच् सम्यच् शब्दानां यथाक्रमं तिरश्च उदीच् सध्रीच् समीच् इत्यादेशा निपात्यन्ते।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

न्तौ महतः। महता महद्भ्याम् महद्भिः इत्यादि ॥ ४१ ॥ उकारानुबन्धो भवच्छब्दः।

अत्वसोः सौ ॥ ४२ ॥

अत्वन्तस्यासन्तस्य च दीर्घो भवति धिवर्जितेषु सौ च परे। भवान् भवन्तौ भवन्तः। हे भवन्। भवन्तम् भवन्तौ भवतः। भवता भवद्भ्याम्। इत्यादि। ऋकारानुबन्धस्य पचतृशब्दस्य नुमागम एव न दीर्घः। पचन् पचन्तौ पचन्तः। इत्यादि। एवं ऋकारानुबंधो भवच्छब्दोऽपि। शकारांतो विश्शब्दः। 'छशषराजादेः षः' इति षत्वम् 'षोडः' इति षकारस्य डत्वं च। 'वाऽवसाने' 'चपा जबाश्च' विट् विड् विशौ विशःइत्यादि। षकारान्तः षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः। 'जश्शसोर्लुक्'। 'षोडः'। षट् षड् २ षड्भिः षड्भ्यः २ 'षणः' इति नुडागमः। षड् नाम् इति स्थिते ॥४२॥

ड् ण् नः ॥ ४३ ॥

षान्तसंख्यासम्बधिनो डकारस्य णत्वं भवति नामि परे। 'ष्टुभिः ष्टुः' षण्णाम् षट्सु। 'क्वचित्पदान्ते पदान्तताश्रयेणीया' ॥ ४३ ॥

१ ग्रहणीया वक्तव्येति भावः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दोषां रः ॥ ४४ ॥

दोष्सजुष्आशिष्हाविष्प्रभृतीनां षकारस्य रेफो भवति रसे पदान्ते च। दोः दोषौ दोषः। दोषम् दोषौ (दोष्शब्दस्य शसादौ स्वरे परे नान्तता वा वक्तव्या*) दोषः दोष्णः। दोषा दोष्णा। दोर्भ्याम् दोषभ्याम् इत्यादि। सजूः सजुषौ सजुषः। (सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः*)। सजूर्भ्यामित्यादि ॥४४॥

शकारान्तः पुंस्शब्दः।

पुंसोऽसुङ् ॥ ४५ ॥

पुंस्शब्दस्य पंचसु परेष्वसुङादेशो भवति। ङकारो अंत्यादेशार्थः। उकारो नुम्विधानार्थः॥४५॥

स्वरे मः ॥ ४६ ॥

अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे। पुमस् सि इति स्थिते 'वृतो नुम्' 'न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च' 'हसेपः' इति सेर्लोपः। 'संयोगान्तस्य लोपः'। पुमान् पुमांसौ पुमांसः। हे पुमन्। पुमांसम् पुमांसौ पुंसः। पुंसा पुंभ्याम् पुंभिः इत्यादि ॥ ४६ ॥

१ सजूर्मित्रम्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

असंभवे पुंसः क्कसौ ॥४७॥

वेदान्तैकवेद्यस्यात्मनो बहुत्वासंभवेऽर्थे वाच्ये सति पुंस् शब्दस्य सुपि परे कगागमो भवति ॥४७॥

स्कोराद्योश्च ॥ ४८ ॥

संयोगाद्योःसकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । कषसंयोगे क्षः पुंक्षु । एवं विद्वस् शब्दः । विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः । विद्वांसम् विद्वांसौ ॥ ४८ ॥

वसोर्व उः ॥ ४९ ॥

वसोःसम्बन्धिनो वकारस्य उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि इकारे च । विदुषःविदुषा 'वसां रसे' विद्वद्भ्याम् विद्वद्भिः । विद्वत्सु इत्यादि । सुवचस् शब्दे तु 'अत्वसोः सौ' इति दीर्घः । सुवचाः सुवचसौ सुवचसः । सुवचसा । 'स्रोर्विसर्गः' 'हंवे' । उत्वम् । 'उ ओ' । सुवचोभ्याम् सुवचोभिः । एवं चन्द्रमस्शब्दः । उशनस्शब्दस्य विशेषः ॥४९॥

---

१ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म इति श्रुत्या प्रतिपादितस्य ।

२ पाणिनीयागमविरुद्धमिदम् । पाणिनीयास्तु कगागमम् निच्छन्ति । अत्र सुपि पुंसु इत्येव रूपं साधयन्ति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उशनसाम् ॥५०॥

उशनस् पुरुदंस् अनेहस इत्येतेषां सेरधेर्डा भवति डकारष्टिलोपार्थः। उशना उशनसौ उशनसः (उशनसो धौ सान्तता नान्तता अदन्तता च वक्तव्या) हे उशनः हे उशन् हे उशन[१]। अदस्शब्दस्य विशेषः 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इति सर्वत्राकारः अद सि इति स्थिते ॥ ५० ॥

सो सः ॥५१॥

अदसो दकारस्य सौ परे सत्वं भवति ॥५१॥

सेरौ ॥ ५२ ॥

अदसः सेरौकारादेशो भवति। असौ। द्विवचने अद औ इति स्थिते। दस्य मः ॥ ५२ ॥

माद्दू ॥ ५३ ॥

उश्च उश्च ऊ। अदसो मकारस्य परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ ऊकारो भवति। अमू। अम् बहुवचने सर्वादित्वात् 'जसी' 'अ इ ए' अमे स्थिते ॥ ५३ ॥

---

१ संबोधने तूशनसश्चिरूपम्। उशना शुक्रः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

एरी बहुत्वे ॥ ५४ ॥

बहुत्वे सत्यदस एकारस्य इकारो भवति। अमी। अमुम् अमू अमून् । तृतीयादौ मत्वे उत्वे च कृते 'टा नास्त्रियाम्'। अमुना। द्विवचने 'आद्ध' इत्यात्वं पश्चादूकारः । अमूभ्याम् ॥ ५४ ॥

भिस् भिस् ॥ ५५ ॥

इदमदसोर्भिस् भिसेव भवति न मकारस्याकारः अमीभिः । अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः। अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः। अमुष्य। ओसि एत्वे अयादेशे च कृते पश्चादुकारः । अमुयोः अमीषाम् । अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु ॥ ५५ ॥

सामान्य अदसःकःस्यादिवच्च ॥५६॥

अमुकः अमुकौ अमुक इत्यादि सर्ववत्॥५६॥

इति हसान्ताः पुंल्लिंगाः ।

—:※६※:—

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अथ हसान्ताः स्त्रीलिंगाः ।

हकारान्त उपानह्[1] शब्दः ।

नहो धः ॥१॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति रसे पदान्ते च। 'वावसाने' इति तत्वं दत्वं च। उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः। उपानहा उपानद्भ्याम् उपानद्भिः इत्यादि ॥ १ ॥ वकारान्तो दिव्शब्दः।

दिव औ सौ ॥२॥

दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे। द्यौः दिवौ दिवः। हे द्यौः ॥२॥ दिव् अम् इति स्थिते।

वाम्या ॥३॥

दिवो वकारस्य अमि परे वा आत्वं भवति। द्याम् दिवम् दिवौ दिवः। दिवा ॥ ३ ॥

उ रसे ॥४॥

दिवो वकारस्य रसे परे उकारो भवति। द्युभ्याम् द्युभिः द्युषु इत्यादि ॥ ४ ॥ रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।

१ पादत्राणम्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् ॥५॥

स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयोस्तिसृचतसृइत्येतावादेशौ भवतो विभक्तौ परतःऋकारस्य ऋकारवत् ततः 'स्तुरार्' इत्यादिसूत्रैः ऋदन्तशब्दकार्यं न भवति । किन्तु 'ऋरम्' भवति । तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः ॥ ५ ॥

न नामि दीर्घः ॥ ६ ॥

तिसृचतसृ इत्येतयोः दीर्घो न भवति नामि परे छन्दसि वा।तिसृणाम्।छन्दसितुवाभवति। तिसृणाम् तिसृषु। एवं चतसृशब्दः॥६॥ गिर्शब्दस्य भेदः ।

र्वोर्विहसे ॥ ७ ॥

धातो[1]रिकारोकारयोः दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हसपरयोः पदान्ते च । गीः गिरौ गिरः । गिरम् गिरौ गिरः । हे गीः । गिरा गीर्भ्याम् गीर्भिः । गीर्षु । एवं धूः धुरौ धुरः। हे धूः । पूः पुरौ पुरः। हे पूः हे पुरौ हे पुरः । पूर्भ्याम् पूर्भिः । पूर्षु । धकारान्तःसामिच्छब्दः। 'वावसाने' सामित् सामिद्

१ धातुसम्बन्धिनः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

समिधौ समिधः। समिधम् समिधौ समिधः। हे समित् हे समिद्। समिद्भ्याम् समिद्भिः। समित्सु[1]। भकारान्तः ककुभ्शब्दः। ककुप्[2] ककुब् ककुभौ ककुभः। हे ककुप् हे ककुब् इत्यादि। दकारान्ता त्यद्[3] तद् यत् एतद् शब्दाः। 'स्तः' त्यदादेस्तकारस्य सत्वं भवति सौ परे। इति सकारः। 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इति सर्वत्राकारः। 'आबतः स्त्रियाम्' इत्याप्। स्या त्ये त्याः। सा ते ताः। या ये याः। एषा एते एताः। अन्वादेशे। एताम् एनाम् एते एने एताः एनाः। एतया एनया। एतयोः एनयोः। एवं किम् शब्दः। का के काः॥ ७॥

इयं स्त्रियाम्॥८॥

इदम् शब्दस्य स्त्रियामियं भवति सौ परे सिसहितस्य। इयम् इमे इमाः। इमाम् इमे इमाः। अनया आभ्याम् आभिः। अस्यै आभ्याम् आभ्यः इत्यादि। चकारान्तस्त्वच् शब्दः। चोःकु इति कुत्वम् त्वक

१ एवं वीरुध्क्षुध्कुध्शब्दाः। २ पकारः सिलोपार्थः। सवर्णे दीर्घः सह इति दीर्घे कृते स्त्रियां सर्वशब्दस्येव रूपम्। ३ त्यच्छब्दस्य प्रायश्छन्दस्यप्रयोगः स च त्वश्चाभावात्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्वक् त्वचौ त्वचः। त्वग्भ्याम्। त्वक्षु। हे त्वक् हे त्वग्। एवं ऋच्वाच्प्रभृतयः। अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। अप् जस् इति स्थिते। "न्सम्महन्तः" इति दीर्घः। आपः। द्वितीयाबहुवचने पञ्चस्विति विशेषणान्न दीर्घः। अपः॥ ८॥

भि द्पाम्॥ ९॥

अबादीनां भकारे परे दत्वं भवति। अद्भिः अद्भ्यः२ अपाम्। अप्सु॥ ९॥ शकारान्तो दिश्शब्दः॥

दिशां कः॥ १०॥

दिश् दृश् स्पृश् इत्यादीनां रसे पदान्ते च कत्वं भवति। दिक् दिग् दिशौ दिशः। हे दिक् हे दिग्। दिशम् दिशौ दिशः। दिग्भ्याम् दिग्भिरित्यादि। षकारान्तस्त्विषशब्दः। 'षोडः' इति डत्वम्। 'वावसाने' इति टकारः। त्विट् त्विड् त्विषौ त्विषः त्विषा। त्विड्भ्याम् त्विड्भिः। इत्यादि। आशिष्शब्दः सजुष्शब्दवत्। आशीः आशिषौ आशिषः। आशीर्भ्याम्। आशीःषु आशीष्षु। हे आशीः। स्त्रीलिंगस्यादस्शब्द-

१ अत्र वकारान्ता योषित् सरित् तडित् विद्युत्प्रभृतयः।

२ अपामिति बहुवचनस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वे ज्ञापकम्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्य सौ न विशेषः। द्विवचनादौ टत्वे कृते अनन्तरम् 'आबतः स्त्रियाम्' इत्याब्दीर्घत्वं विभक्तिकार्यं च। पश्चात् 'मादू' इति ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारो दीर्घस्य दीर्घ ऊकारश्च। असौ अमू अमूः। अमुम् अमू अमूः। अमुया अमूभ्याम् अमूभिः। अमुष्यै अमूभ्याम् अमूभ्यः। अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः। अमुष्याः अमुयोः अमूषाम्। अमुष्याम् अमुयोः अमूषु (सामान्ये अदसः कः) अमुका अमुके अमुकाः इत्यादि स्त्रीलिंगे सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम्॥ १०॥

इति हसान्ताः स्त्रीलिंगाः।

अथ हसान्ता नपुंसकलिंगाः।

रेफान्तो वार् शब्दः।

नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ॥१॥

वाः वारी वारि। अयम् इति विशेषणात् नुम्न भवति। वारा वार्भ्याम् वार्भिः। वार्षु। इत्यादि। चतुर् शब्दस्य 'चतुरांशौ च' इत्याम्। चत्वारि। चत्वारि।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

चतुर्भिः। चतुर्भ्यः। चतुर्णाम्। चतुर्षु ॥ १ ॥
नकारान्तोऽहन्शब्दः।

अह्नः सः ॥ २ ॥

अहन्शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते च। 'सोर्विसर्गः' अहः। 'इमौ' 'वेङ्यो'। अह्नी अहनी अहानि २। अह्ना अहोभ्याम् अहोभिः। अह्ने अहोभ्याम् अहोभ्यः। अह्नः अहोभ्याम् अहोभ्यः। अह्नः अह्नोः अह्नाम्। अह्नि अहनि अह्नोः अहःसु (ब्रह्मन्शब्दस्य रसे पदान्ते च नस्य लोपो वा वक्तव्यः) ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि २। ब्रह्मणा ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभिः इत्यादि। (संबोधने धौ नपुंसके नलोपो वा वक्तव्यः*) हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्। एवं चर्मन्कर्मन्व्योमन्दामन्नामन्प्रभृतयः। (नान्तादन्ताच्छन्दसि ङिश्योः वा लोपो वक्तव्यः)(छन्दस्यागमजानागमजयोर्लोपालोपौ च वा वक्तव्यौ*)परमे व्योमन्। सर्वा भूतानि। त्यदादीनां स्यमोर्लुकि

१ अथ प्रियचतुर्षु बहुवचनतां गौणत्वे प्रियाश्चत्वारो यस्येति विग्रहे प्रियचतुः प्रियचतुरी प्रियचत्वारि। त्रिशब्दे प्रियास्तिस्रो यस्येति प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि इत्यादि।

२ एतेषां अलोपस्त्वरे इत्यकारलोपो न भवति।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कृते टेरत्वं भवति। स्यादाविति विशेषणात्। द्वि-वचनादौ टेरत्वे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम्। त्यत् त्यद् त्ये त्यानि। पुनः त्यत् त्यद् त्ये त्यानि। त्येन त्याभ्याम् त्यैरित्यादि। एवं तत् तद् ते तानि २। यत् यद् ये यानि २। एतत् एतद् एते एतानि २। किम् के कानि २। इदम् इमे इमानि तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत्। चकारान्तः प्रत्यञ्चशब्दः। प्रत्यक् २ प्रत्यग् २ अञ्चेरलोपो दीर्घश्च। प्रतीची २। 'नु-मयमः,। प्रत्यञ्चि। तकारान्तो जगत् शब्दः। जगत् (द्) जगती जगन्ति २। जगता जगद्भ्याम् जगद्भिः। इत्यादि महच्छब्दे तुन्सम्महतः इति विशेषणात् सिविषये दीर्घत्वम्। महत् महद् महती महान्ति २। इत्यादि। षकारान्तो हविष्शब्दः सजुष्च। हविः ह-विषी हवींषि इत्यादि। सजूः सजुषी सजूंषि २। एवं सकारान्ताः पयस्तेजस्प्रभृतयः। पयः पयसी पयां-सि २। पयसा पयोभ्यामित्यादि। अदश्शब्द-स्य स्यमोर्लुकि कृते 'स्रोर्विसर्गः'। द्विवचनादौ टेरत्वे कृते मत्वोत्वे। अदः अमू अमूनि २। अमु-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नी अमूभ्याम् अमीभिः। अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः २। अमुष्य अमुयोः अमीषाम्। अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु। शेषं पुल्लिंगवत् ॥ २ ॥ इति हसान्ता नपुंसकलिंगाः ॥

अथ युष्मदस्मत्प्रक्रिया।

अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते। तयोश्च वाच्यलिंगत्वात् त्रिष्वपि लिंगेषु समानं रूपम्।

त्वमहं सिना ॥ १ ॥

युष्मदस्मदोः सिसहितयोस्त्वमहामित्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन। त्वम् अहम् ॥ १ ॥

युवावौ द्विवचने ॥ २ ॥

युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युवावावित्येतावादेशौ भवतः ॥ २ ॥

आमौ ॥ ३ ॥

युष्मदस्मदोःपर औ आम् भवति। युवाम् आवाम्

१अमुना इति छन्दसोरूपम् अमुनी भगवद्रूपमिति श्रीमद्भागवते।

२ वाच्यवस्तुसदृशं लिंगं ययोस्तौ। वाच्यमित्युच्यते भेद्यं तल्लिंगभजने तु यः। विशेषणत्वमापन्नो वाच्यलिंगः स उच्यते॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यूयं वयं जसि ॥ ४ ॥

जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयं वयं इत्येतावादेशौ भवतः। यूयम् वयम् ॥ ४ ॥

त्वन्मदेकत्वे ॥ ५ ॥

युष्मदस्मदोस्त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः एकत्वे गम्यमाने। एकत्वं नाम एकार्थवाचित्वं न त्वेकवचनम्। तेन त्वत्पुत्र मत्पुत्र इत्यादौ त्वन्मदादेशौ भवत एव ॥ ५ ॥

आऽम्स्मौ ॥ ६ ॥

युष्मदस्मदोष्टेरत्वं भवति अमि सकारे भिसि च परे। त्वाम् माम् युवाम् आवाम्। त्यदादे ष्टेरत्वे कृते 'शसि' इति दीर्घत्वम्। (शसो नो वक्तव्यः) युष्मान्। अस्मान्। त्वन्मदादेशे च कृते ॥६॥

एटाङ्योः ॥ ७ ॥

युष्मदस्मदोष्टेरेत्वं भवति टाङि इत्येतयोःपरयोः अयादेशः। त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः ॥ ७ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तुभ्यं मह्यं ङयोः ॥ ८ ॥

ङेसहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यमित्येतावादेशौ भवतः । तुभ्यम् मह्यम् युवाभ्याम् आवाभ्याम् ॥ ८ ॥

भ्यसः शभ्यम् ॥ ९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परो भ्यस् भ्यं भवति । शकारो भकारादित्वव्यावृत्यर्थः । तेनात्वेत्वे न भवतः । युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ॥ ९ ॥

ङसिभ्यसोः श्तुः ॥ १० ॥

पञ्चम्यां ङसिभ्यसोः श्तुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः उकारः सुखोच्चारणार्थः । त्वत् मत् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्मत् अस्मत् ॥ १० ॥

तव मम ङसा ॥ ११ ॥

ङसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावादेशौ भवतः । तव मम युवयोः आवयोः । सर्वादित्वात्सुट् ॥ ११ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सामाकम् ॥ १२ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परः साम आकम् भवति । युष्माकम् अस्माकम् । त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु ॥ १२ ॥

अथाऽनयोरादेशविशेषविधिः प्रदर्श्यते ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्ते मेवान्नौवस्नसौ ॥१३॥

तत्रैकवचनेन सह ते मे भवतः द्विवचनेन सह वां नौ बहुवचनेन सह वेस्नसौ । उक्तं च 'स्वामी ते सः समायातः स्वामी मे सांप्रतं गतः । नमस्ते भगवन्भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ १ ॥ स्वामी वां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयाचनाम् । राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥ ॥२॥ देवो वामवताद्विष्णुर्नरकान्नौ जनार्दनः । स्वामी वां बलवान् राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दनः ॥ ३ ॥ नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां

१त्वां मां वातिक्रांत इति विग्रहः । अनित्यम् अत्यहम् इत्यादि । २ विपर्ययविधिना नायं नियमो नेष्यते बुधैः । अतो विभक्तिष्वस्मासु भवन्ति वस्नसादय इति ॥ ३ तत्त्वज्ञेभ्य इत्यर्थः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

धनम् । सानन्दान्वः प्रपश्यामः प्रपश्यामो नः सुदुःखिनः ॥ १३ ॥

त्वा माऽमा ॥ १४ ॥

अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वामादेशौ भवतः । पश्यामि त्वां मदालीढं पश्य मां मद-भेदकम् । पश्यामि त्वां जगत्पूज्यं पश्य मां जगतांपते ! ॥ १४ ॥

नाऽऽदौ ॥ १५ ॥

पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते आदेशा भवन्ति । "तव ये शत्रवो राजन् मम तेऽप्य-तिशत्रवः॥तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि ॥१॥ रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुल-देवता । स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाश-नः" ॥ २ ॥ पादादाविति किम् । 'पान्तु वो नरसिंहस्य नखलांगलकोटयः । हिरण्यकशिपो-र्वक्षःक्षेत्रासृक्कर्दमारुणाः ॥ ३ ॥ १५ ॥

१ गर्वयुक्तम् । २ मदोत्तारकम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

चादिभिश्च ॥ १६ ॥

चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति। तव चायं प्रभुर्विष्णुर्मम चायं तथैव च ॥ १६ ॥

इति युष्मदस्मत्प्राक्रिया।

अथाऽव्ययानि।

चादिनिपातः ॥ १७ ॥

चादिर्गणो निपातसंज्ञको भवति। च वा ह अह एव इह एवं नूनं पृथक् विना नाना स्वस्ति अस्ति दोषा मृषा मिथ्या मिथस् वृथा अथो अथ ह्यस् श्वस् उच्चैस् नीचैस् शनैस् स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् भूयस् आहोस्वित् उत स्वित् सह ऋते अन्तरेण अन्तरा नमस् अलम् कृतम्। 'अमनोनाः प्रतिषेधे' ईषद् किल खलु वै आरात् भृश यत् तत् स्वरोश्च इत्येवमादि

१ अ आ इति चतुर्दश। २ आदिशब्दादध्येषसह साकम् सार्धम् सत्रा समा कच्चित् आये भय न तु नक्तम् इत्येतेषामपि द्योतकाः केऽपि वाचकाः केऽप्यनर्थकाः भयिमादि केऽपि स्युः चमूमार्थस्य साधकः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

र्गणो निपातसंज्ञो भवति । तत्रादिर्गणा विभ-क्त्यर्थे निपात्यते । तस्मिन्निति तत्र । यस्मि-न्निति यत्र । कस्मिन्निति कुत्र क्व कुह । अ-स्मिन्निति अत्र । कस्मिन् काले कदा । तस्मिन् काले तदा । यस्मिन् काले यदा । सर्वस्मिन्काले सर्वदा । एवं एकदा । तेन प्रकारेण तथा । एवं यथा । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारेण इत्थम् । तस्मादिति ततः एवंकृतः अतः इतः सार्वविभक्तिकस्तसित्येके पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् । परस्मिन्निति परेण (आहि च दूर) दक्षि-णाहि वसन्ति चाण्डालाः । (किमः सामान्ये चि-दादिः❀) (सर्वविभक्त्यन्तात्किंशब्दादज्ञाता निर्धारणार्थकसामान्येऽर्थे चिच्चनो भवतः) कश्चित् कंचन क्वचन क्वचित् केचित् । (तदधीनकार्त्स्न्ययोर्वा सात) राजाधीनं राजसात् सर्वं भस्म करोतीति भस्मसात् (ऊर्यूरर्यङ्गीकरणे❀) ऊरीकृत्य उररीकृत्य (सद्यआदिः काले निपात्यते❀) सद्यः अद्य सपदि: अधुना सांप्रतम् शीघ्रम् झटिति

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पूर्वेद्युःअन्येद्युःपरेद्युःउभयेद्युः । यर्हि तर्हि इत्यादि चादिगणः ।

प्रादिरुपसर्गाः॥ १८॥

प्र परा अप सम् अनु अव् निस् निर दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप अन्तर् आविर्। अयं गण उपसर्गसंज्ञकः॥१८॥

प्राग्धातोः ॥ १९ ॥

उपसर्गा धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः ॥ १९ ॥

तदव्ययम् ॥२०॥

तदिदं चादिरूपमव्ययसंज्ञं भवति ॥ २० ॥

क्त्वाद्यन्तं च ॥ २१ ॥

क्त्वा क्यप् तुम् तुम् च्वि डा धा वतु आम् कृत्वस् शस् इत्येतदन्तं शब्दरूपमव्ययं भवति ॥२१॥

अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् ॥ २२ ॥

अव्ययात्परस्याविभक्तेर्लुग्भवति न तु शब्दनिर्देशोऽव्ययानां न च लिंगादिनियमः । उक्तं हि

१ प्रादिकर्मणि सामर्थ्यं दीर्घे च भृशसंभवे । वियोगशुचिशक्तेच्छा शान्तिपूजासंदर्शने ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

'सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु।वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्' ॥ १ ॥ उक्तान्यव्ययान्यलिंगानि ॥ २२ ॥ इत्यव्ययानि ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ।

अधुना लिङ्गविशेषविजिज्ञापयिषया स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते ।

आबतः स्त्रियाम् ॥ १ ॥

आकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप्प्रत्ययो भवति । जाया माया मेधा श्रद्धा धारा इत्यादि [अजादेश्चापूवक्तव्यः[1]] । अजा एडका कोकिला बाला वत्सा शूद्रा गणिका ॥ १ ॥

कांप्यतः ॥ २ ॥

कापि परे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति । कारिका पाठिका कालिका तालिका । 'वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हसान्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥१॥ अवगाहः वगाहः अपिधानं पिधानम् ।

१ एकबारं गतस्याप्यस्य सूत्रस्य स्त्रीप्रत्यायार्थं पुनर्ग्रहणम्

२ का + अपि + इ + अत इति विग्रहः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ह्रस्वो वा ॥ ३ ॥

स्त्रियां कापि परे तकारादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति । वेणिका वेणीका । नदिका नदीका ॥ श्रेयसितरा श्रेयसीतरा । श्रेयसितमा श्रेयसीतमा ॥ नौकादौ ह्रस्वो न भवति । वाग्रहणादियं विवक्षा । निश्चयेन पतन्त्वनेकेष्वर्थेष्विति निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ ३ ॥

न्नृण ईप् ॥ ४ ॥

नकारान्तादृकारान्तादणन्ताच्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । दण्डिनी दन्तिनी करिणी मालिनी (ईपि राज्ञोऽल्लोपो वक्तव्यः ❀) राज्ञी । शुनी कर्त्री हर्त्री औपगवी ॥ ४ ॥

यस्य लोपः ॥ ५ ॥

इश्च अश्च यस्तस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च परे ॥ ५ ॥

---

१ निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः । अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

षट्त्रितः ॥ ६ ॥

षकारटकारउकारऋकारानुबन्धनात्स्त्रियामीष् प्रत्ययो भवति । षवराकी । टकुरुचरी । उगोमती ॥

अप्रत्ययोर्नुम्नित्यम् ॥ ७ ॥

अप्रत्ययसंबन्धिनोऽवर्णात्परस्य शतुर्नित्यं नुमीकारे ईपि च परे । ऋपचन्ती पठन्ती इत्यादि ॥ ७ ॥

नदादेः ॥ ८ ॥

नदादेर्गणात्स्त्रियामीप्रत्ययोभवतिनदीगौरीगौतमी

इन्द्रादेरानीप् ॥ ९ ॥

इन्द्रादेर्गणादानीप्रत्ययो भवति । इन्द्रवर्णभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानीप्रत्ययो भवति । इन्द्राणी भवानी शर्वाणी वरुणानी इत्यादि (मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्याद्वा ❀) मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी क्षत्रियाणी क्षत्रिया । हिमारण्ययोराधिक्ये आनीप्रत्ययो भवति । महद्धिमं हिमानी

१ नदादेराकृतिगणत्वात् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

महदरण्यमरण्यानी । आचार्यादणत्वं च । आचार्यानी आचार्या ॥ ९ ॥

इप् समाहारे गुणश्च ॥ १० ॥

समाहारार्थे ईप्प्रत्ययो भवति गुणश्च । त्रयी पञ्चकुली ॥ १० ॥

पुंयोगे च ॥ ११ ॥

अकारान्तात् प्रयोगे ईप्प्रत्ययो भवति । शूद्रस्य स्त्री शूद्रा । गणकी ॥ ११ ॥

जातेरयोपधात् ॥ १२ ॥

जातिवाचिनोऽयकारोपधादकारान्तात्स्त्रियामीप्रत्ययो भवति। मेषा शक्वरी हंसी कुक्कुटी ब्राह्मणी अयकारोपधग्रहणात् । क्षत्रिया वैश्या । (प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप्वक्तव्यः❋) कुमारी किशोरी कलभीत्यादयः । प्रथमग्रहणात् । वृद्धा स्थविरा इत्यादौ न ईप् । अद् ग्रहणात् । शिशुः ॥ १२ ॥

---

१ आकृतिग्रहणाज्जातिर्लिंगानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्वांगाद्वा ॥ १३ ॥

स्वांगवाचिनोर्वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । सुमुखी मृगाक्षी तन्वंगी । वाग्रहणात् पद्मवदना कमलनयना इत्यादौ ईप् न भवति । (क्तिका-शक्तेरीप् वा वक्तव्यः❀) अंगुलिः अंगुली । धूलिः धूली । आजिःआजी । अक्तेरिति विशेषणात् कृतिः भूतिः ॥१२॥१३॥

ऐ च मन्वादेः ॥ १४ ॥

मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेशश्च । मनायी । चकारात् 'मनोरी वा' मनावी । मनुः । वृषाकपायी ॥ १४ ॥

पत्न्यादयः ॥ १५ ॥

पत्न्यादय ईप्प्रत्ययान्ता निपातात्साधवः।समानैकवीरपिण्डपुत्रभ्रातृदासेभ्यो बहुव्रीहौ पत्युर्नादेशई-

१ 'अद्रवं मूर्तिमत्स्वांगं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथा युतम् ।

२ आदिशब्दादग्नेर्भार्या [स्वधा] अग्नायी । कुत्सितस्य क्रिया कुत्सितायी । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी । अन्यथा पूताः क्रतवो यस्य स पूतक्रतुः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पूर्व(❀)सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी पिण्डपत्नी इत्यादि । अन्तःपत्नी पतिपत्नी सखी अशिश्वरी अर्धजरती युवती । प्राची प्रतीची उदीची समीची । दार्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुँल्लिंगः । दाराः दारान् दारैः दारेभ्यः दारेभ्यः दाराणाम् दारेषु । हे दाराः ॥

वोतो गुणात् ॥ १६ ॥

उकारान्ताद् गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । पट्वी पटुः । मृद्वी मृदुः । तन्वी तनुः ऋज्वी ऋजुः ।

उत ऊः ॥ १७ ॥

उकारान्तान्मनुष्यजातेः स्त्रियामूप्रत्ययो वा भवति । पंगूः पंगुः । वामोरूः वामोरुः ॥१७॥

यूनस्तिः ॥ १८ ॥

युवन्शब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति । नाम्नो नो लोपश् धौ । युवतिः । एभ्यो नामत्वात्स्यादयः । आबन्तात् आपः । इबन्तात् 'हसेपः सेर्लोपः' इति सेर्लोपः पूर्ववत् प्रक्रिया ॥ १८ ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

---

१ समान (एकः) पतिर्यस्या सा । २ सत्वेनिविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियासश्च सोऽसत्वप्रकृतिर्गुणः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अथ कारकाणि।

तत्रादौ विभक्त्यर्थों निरूप्यते।

लिंगार्थे प्रथमा ॥ १ ॥

धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिंगं तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति। लिंगादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित्। सत्सद् ब्रह्म ॥ १ ॥

अन्योक्ते प्रथमा ॥ २ ॥

रविरिव राजते राजा। रोषात्कुमारी रोरूयते। बोभुज्यते भुवं भूपालः। प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ। (प्रथमान्तो यदा कर्ता कर्मणि द्वितीया यदा। यदा कर्ता तृतीयान्तः कर्मणि प्रथमा तदा ॥ १ ॥) मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णास्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः। परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ २ ॥ कुमाराः शेरते स्वैरं रोरूयन्ते च नारकाः ॥ जेगीयन्ते च गीतज्ञा मेम्रियन्ते रुजार्दिताः ॥ ३ ॥

१ कर्तृत्वादिसूचकः प्रथमाविभक्तिनामार्थः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आमन्त्रणे च ॥ ३ ॥

आमंत्रणमभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे प्रथमा विभक्तिर्भवति। मां समुद्धर गोविंद प्रसीद परमेश्वर। कुमारौ स्वैरमासाथां क्षमध्वं भो तपस्विनः॥४॥३॥

भोसः ॥ ४ ॥

भोस् भगोस् अघोस् एते शब्दा निपात्यंते धिविषये। क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमः सदा। अधीष्व भो महाप्राज्ञ घातयाघोः स्वघस्मरम् ॥५॥ इति प्रथमा।

शेषाः कार्ये ॥ ५ ॥

कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषाधौ सम्बन्धाधारभावयोः शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या एष्वर्थेषु भवन्ति। कर्ता कर्म च करणं च संप्रदानं तथैव च। अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥ ६ ॥ (कार्ये कर्मकारके उत्पाद्य आप्ये संस्कार्ये विकार्ये च द्वितीया विभक्तिर्भवति।) कटं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः। राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥ ७ ॥ अभिसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितांतेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

॥ ८ ॥ अभितो ग्रामं नदी वहति । सर्वतो ग्रामं वनानि सन्ति । धिग्१ देवदत्तम् । उपर्युपरि ग्रामं मेघाः पतन्ति । अधोऽधो ग्रामं शलभाः पतन्ति । अध्यधि ग्रामं मृगाश्चरन्ति । समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि । समया ग्रामं तीर्थम् । निकषा ग्रामम् अनुग्रामम् ॥ ५ ॥

कालाध्वनोर्नैरन्तर्येऽपि ॥ ६ ॥

कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये द्वितीया विभक्तिर्भवति । मासमधीते । क्रोशं पर्वतः । नैरन्तर्याभावे मासस्य द्विरधीते क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीया ॥ २ ॥

कर्त्तरिप्रधानेक्रियाश्रयेसाधनेच ॥ ७ ॥

क्रियासिद्धयुपकारके करणेऽर्थे तृतीया विभक्तिर्भवति । भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः । कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति तृतीया ॥ ३ ॥

दानपात्रे चतुर्थी ॥ ८ ॥

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । सम्यक्

१ धिक् तां च मदनं च इमां च मां च ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

श्रेयोबुद्धया यस्मै प्रदीयते तत् संप्रदानम् । ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्त्या न च दानकाम्यया । यद्दीयते दानतया सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः ॥ १० ॥ वेदविदे गां ददाति । अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति । रजकस्य वस्त्रं ददाति ॥ ८ ॥ इति चतुर्थी ॥ ४ ॥

विश्लेषाऽवधौ पंचमी ॥ ९ ॥

विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवधिश्चलतयाऽचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पंचमी । धावतोऽश्वादपतत् भूभृतोऽवतरति गंगा ॥ ९ ॥ इति पंचमी ॥ ५ ॥

सम्बन्धे षष्ठी ॥ १० ॥

सम्बन्धिनोर्मध्ये योऽप्रधानस्तत्र षष्ठी । भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संबंधोऽन्योन्यमिष्यते । द्विष्ठो यद्यपि संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ ११ ॥ भेद्यं विशेष्यमित्याहुर्भेदकं च विशेषणम् । प्रधानं च विशेष्यं स्यादप्रधानं विशेषणम् ॥ १२ ॥ एकक्रियातः परस्परापेक्षारूपः संबन्धः । राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पित्रोरेतत्प्रपूजनम् । गुरूणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः ॥ १३ ॥ १० ॥ इति षष्ठी ॥ ६ ॥

आधारे सप्तमी ॥ ११ ॥

आधारेऽधिकरणं तत् षड्विधम् औपश्लेषिकम् १ सामीप्यकम् २ अभिव्यापकम् ३ वैषयिकम् ४ नैमित्तिकम् ५ औपचारिकञ्चेति ६ । कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते । तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्माऽमृतं परम् ॥ युद्धे संनह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे करिणां शतम् ॥

भावे सप्तमी ॥ १२ ॥

प्रसिद्धक्रियया ऽप्रसिद्धक्रियालक्षणं बोधनं भावस्तत्र सप्तमी । वर्षति देवे चौर आयातः । पतत्यंशुमालिनि पतितोऽरातिः । काले शरदि पुष्यंति सप्तच्छदाः १२

अथोपपदविभक्त्यर्थो निरूप्यते ॥

विनासहनमस्कृते निर्धारणे स्वाम्यादिभिश्च ॥ १३ ॥

एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवंति । विना पापं सर्वं फलति । 'विना वातं विना वर्षं विद्युतः पतनं विना । विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥ अन्तरेणाक्षिणी किं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जीवितेन । अंतरा त्वां मां हरिरित्यादिपदात् ग्राह्यम् ॥ १३ ॥

सहादियोगे तृतीयाऽप्रधाने ॥ १४ ॥

सह सदृशं साकं सार्धं समं योगेऽपि तृतीयाविभक्तिर्भवति ॥ सह शिष्येणागतो गुरुः । सदृशश्चैत्रो मैत्रेण । साकं नयनाभ्यां श्लक्ष्णा दन्ताः । सार्धं धनिभिर्धृतःसाधुःसमं चन्द्रेणोदितो गुरुः१४

नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगे चतुर्थी ॥ १५ ॥

नमो नारायणाय । स्वस्ति राज्ञे । सोमाय स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय । वषडिन्द्राय ॥ १५ ॥

ऋतआदियोगे पञ्चमी ॥ १६ ॥

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । अन्यो गृहाद्विहारः । आराद्वनात् । इतरो ग्रामात् ॥ १६ ॥

ऋते योगे द्वितीया च ॥ १७ ॥

ज्ञानमृते । चकारात् विनायोगेऽपि तृतीयाप-

१ ऋते अन्यः आरात् इतरः अञ्चूत्तरपददिग्वाचकः शब्दः आहि आ च एत ऋते आदयः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भ्म्यौ स्तः । ज्ञानेन विना । ज्ञानाद् विना॥१७॥

द्विग्योगे पञ्चमी ॥१८॥

पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्तः ॥ १८ ॥

निर्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ ॥ १९ ॥

निर्धारणं द्रव्यगुणजातिभिः समुदायापृथक्करणं तत्र षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । क्रियापराणां भगवदाराधकः श्रेष्ठः ॥ क्रियापरेषु वा । गवां कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा गोषु वा । एतेषां क्षत्रियः शूरतमः एतेषु वा ॥ १९ ॥

स्वाम्यादिभिश्च ॥ २० ॥

स्वाम्यादिभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । गवां स्वामी गोषु स्वामी। गवामधिपतिः।गोष्वधिपतिः।

कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति षष्ठी ॥२१॥

कर्तरि कार्ये च षष्ठी विभक्तिर्भवति रक्तादिवर्जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने । व्यासस्य कृतिः । भारतस्य श्रवणम् ॥ २१ ॥

१ अत्र 'द्विषः शतुर्वा' ॥ क्षुरं चाद्विषम् ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि चिन्नं गवां दोहोऽगोपेन इति संग्रहोऽपि ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्मरतौ च कार्यं ॥ २२ ॥

स्मरतौ धातौ प्रयुज्यमाने कार्ये कर्मणि षष्ठी। मातुः स्मरति। मातरं स्मरति (हेतौ तृतीया पंचमी च वक्तव्या❋) अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा ॥ २२ ॥

भयहेतौ पञ्चमी ॥ २३ ॥

चौराद्बिभेति। व्याघ्रात्त्रस्यति। विद्युत्पाताच्चकितः।

षष्ठी हेतुप्रयोगे च ॥ २४ ॥

कस्य हेतोरियं कन्या। अन्नस्य हेतोर्वसति॥२४॥

इत्थंभावे तृतीया ॥ २५ ॥

शिष्यं पुत्रेण पश्यति। संसारमसारेण पश्यति। पुष्करिणीं नद्या पश्यति ॥ २५ ॥

येनांगविकारः ॥ २६ ॥

येनांगेन विकृतेनांगिनोऽङ्गविकारो लक्ष्यते तस्मा-

१ हेतुशब्दे प्रयुज्यमाने चकारात्सर्वादेः हेतुप्रयोगे सर्वा विभक्तयो भवन्ति। केन हेतुना। कस्य हेतोः। निमित्तकारणे हेत्वर्थप्रयोगेऽपि सर्वा विभक्तयो भवन्ति। को हेतुः, कं हेतुं केन हेतुना। कस्मै हेतवे। कस्मात् कस्य च हेतोः। कस्मिन्हेतौ किंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभावोऽन्यस्यान्यतापचारेणवर्तमानत्वं वा।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दंगात् तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तोऽक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः । कर्णेन बधिरः । शिरसा खल्वाटः ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ २७ ॥

जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भवति तत्रापादाने पञ्चमी । यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद् ब्रह्मेति विदुर्बुधाः ॥ २७ ॥

आङादियोगे पञ्चमी ॥२८॥

आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः ॥ २८ ॥

तादर्थ्ये चतुर्थी ॥२९॥

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् । धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥१६॥२९॥

क्रुध्यादियोगे चतुर्थी ॥ ३० ॥

क्रूराय क्रुध्यति । मित्राय द्रुह्यति । गुणवते असूयति ॥ (ल्यब्लोपे पंचमी च वक्तव्यः ❀) हर्म्यात् प्रेक्षते ॥ (निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी च वक्तव्या ❀) ।

१ अत्र प्रजायन्त इति । जनिधातोः क्रियापदम् । प्रजा इति जनिकर्तुः क्रियापदम् । जायमानकार्यत्वात्तस्य प्रकृतिवच्छब्द-निर्दिष्टो ब्रह्मा । अतः पञ्चमी । २ आङ्मर्यादाभिविध्योः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ ३० ॥

विषये च ॥ ३१ ॥

तर्के चतुरः ॥ ३१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे ॥ ३२ ॥

बहूनां क्रोशतां गतश्चौरः । बहुष्वसाधुषु निवारयत्स्वपि स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण । बहुषु साधुषु निवारयत्स्वपि स्वमनार्यो यात्यसाधुमार्गेण । मातापित्रो रुदतोः प्रव्रजति पुत्रः॥३२॥

अन्योक्ते प्रथमा ॥ ३३ ॥

यदिदं कार्यत्वादन्येनाख्यातेन कृता चोक्तं भवति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या । घटः क्रियते । पटः कार्यः।

छन्दसि स्यादिः सर्वत्र ॥३४॥

दध्ना जुहोति। पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः।व्रजतीर्विं रेजुः।

॥ इति कारकप्रक्रिया समाप्ता ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अथ समासप्रकरणम् ।

अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते ।

समासश्चान्वये नाम्नाम् ॥ १ ॥

नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति । चशब्दात्तद्धितोऽपि भवति । ततो भार्या पुरुषस्येत्यादौ न भवति परस्परमसंबन्धात् । स च षड्विधः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्चेति तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ । द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ । बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः । तस्य क्रियाभिसम्बधादुभयपदप्रधानो बलवान् । ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम्।अधि स्त्री इति स्थिते स्त्रीशब्दाद् द्वितीयैकवचने अम् । 'स्त्रीभुवोः' स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे अन्वययोग्यार्थसमर्थकः।[1] पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् । स्वप-

[1] विभक्तिर्लुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते। एकपद्यपदानां च समासोऽभिधीयते।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दैरन्यपदैर्वा विविच्य कथनं विग्रहः । (कृते समासे अव्ययस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः❀) ॥१॥

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः ॥ २ ॥

अव्ययपूर्वपदे सति योऽन्वयःसोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासे भवति । इति समाससंज्ञायां सत्याम्॥२॥

समासप्रत्यययोर्लुक् ॥ ३ ॥

समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये च परे लुग् भवति । इत्यमो लुक् । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिः । अधिस्त्री सि इति स्थिते ॥ ३ ॥

स नपुंसकम् ॥ ४ ॥

सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिंगो भवति । नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् । अधिस्त्रि ॥ ४ ॥

अव्ययीभावात् ॥ ५ ॥

अव्ययीभावात्परस्याविभक्तेर्लुग् भवति । अधिस्त्रि गृहकार्यम् । रायमतिक्रान्तमतिरि कुलम् । नावमतिक्रांतमतिनु जलम् ॥ (ह्रस्वादेशे सन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ❀) योग्यतावीप्सा-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पदार्थानतिवृत्तिसादृश्ये तु यथार्थाः । रूपस्य योग्यं अनुरूपम् । पदार्थान् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु । सादृश्ये तु यथा हरिस्तथा हरः ॥ ५ ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ६ ॥

यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्त्तमानः समस्यते । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति ॥ ६ ॥

अतोऽमनतः ॥ ७ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात्परस्याविभक्तेरम् भवति अतं वर्जयित्वा । कुम्भस्य समीपे उपकुम्भं वर्त्तते । उपकुम्भं पश्य । अनत इति विशेषणात्पञ्चम्या अम् न भवति ॥ ७ ॥

वा टाङ्योः ॥ ८ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात् टा ङि इत्येतयोर्वा अम् भवति । उपकुम्भेन कृतं उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भं निधेहि उपकुम्भे निधेहि । देहि उपकुम्भं निधेहि । उपकुम्भादानय ॥ ८ ॥

अवधारणार्थे यावति च ॥ ९ ॥

अवधारणार्थे यावच्छब्दे पूर्वपदे सति अव्ययी-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भावसंज्ञकः समासो भवति । यावन्त्यमत्राणि सम्भवन्ति तावंतो ब्राह्मणान्निमन्त्रयस्वेति याव-दमत्रम् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं वर्तते ॥ ॥ ६ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

अमादौ तत्पुरुषः ॥ १ ॥

द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयः तत्पुरुष-संज्ञकः समासो भवति । ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः ॥ दात्रेण छिन्नं दात्रछिन्नम् । यूपाय दारु यूप-दारु । वृकेभ्यो भयं वृकभयम् । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः ॥ (क्व-चिदमाद्यन्तस्य परत्वम्) आहिताग्निः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । (समासे क्वचिदैकपद्यं णत्वहेतुः) शराणां वनं शरवणम् । आम्राणां वनं आम्रवणम् त्रिणयनः (पानस्य वा) सुरापानं सुरापाणम् ।

नञि ॥ २ ॥

नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति । न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः ॥ २ ॥

नञ् ॥ ३ ॥

समासे सति नञोऽकारादेशो भवति ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नाकादिवर्जम् । नाकः । नपुंसकम् ॥ ३ ॥

अन् स्वरे ॥ ४ ॥

समासे सति नञोऽनादेशो भवति स्वेर परे। अश्वादन्योऽनश्वः।धर्माद्विरुद्धोऽधर्मः।ग्रहणाभावोऽग्रहणमित्यादि। तदन्यतद्विरुद्धतद्भावेषु नञ् वर्तते ४

इति तत्पुरुषः ।

चार्थे द्वन्द्वः ॥१॥

समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः।तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियासम्बन्धे समुच्चये समासो नास्ति। वटो भिक्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबन्धं अन्वाचये च समासो नास्ति परस्परसंबन्धात्। इतरेतरयोगे समाहारे च चार्थे द्वन्द्वसमासो भवति। (द्वन्द्वेऽल्पस्वरप्रधाने इकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः *) अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ। पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ । (उक्तार्थानामप्रयोगः *) स्त्री च पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ।

१–आदिशब्दात् नाकः नमुचिः नखः नक्षत्रं नपुंसकं नकुलः नगः नक्रः नभ्राट् नास्त्यः नाराचः नाचिकेताः नापितः नमेरुः ननान्द इत्यपरे ग्राह्याः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ । धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ । (देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य दीर्घो वक्तव्यः ❋) इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च इन्द्राबृहस्पती (अग्न्यादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यम् ❋) इतरेतरयोगे द्विवचनम् । अग्नीषोमौ । (एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः ❋) शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकुशपलाशाः तेषां समाहारे शशकुशपलाशम् ॥ १ ॥

स नपुंसकम् ॥ २ ॥

यस्यैकवद्भावः स नपुंसकं भवति । (अन्यादीनां विभक्तिलोपे कृते पूर्वस्य समासो वक्तव्यः) अन्यश्च अन्यश्च अन्योऽन्यम् । परश्च परश्च परस्परम् ॥ २ ॥

❋ इति द्वन्द्वः ❋

एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ॥ १ ॥

एकत्वे वर्तमानाद्द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिंगौ भवतः[१]

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २ ॥

संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते ॥ २ ॥

१—यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वन्द्वमितरेतरः । समाहारः स विज्ञेयो यत्रैकत्वं नपुंसकम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

समाहारेऽत ईप् द्विगुः ॥ ३ ॥

समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारान्तादीप्प्रत्ययो भवति । दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी । अकारान्तो द्विगुःस्त्रियामिष्यते । पञ्च अग्नयःसमाहृता इति पंचाऽग्नि।पंचानां गवां समाहारः पंचगुः । नपुंसकत्वाद् ह्रस्वत्वम् । त्रिफलेति रूढिः (पात्रादीनामीप्प्रतिषेधो वक्तव्यः❋) पंचपात्रम् । त्रिभुवनम् ॥३॥ इति द्विगुः ॥

बहुव्रीहिरन्यार्थे ॥ १ ॥

अन्यपदार्थे प्रधाने यः समासः स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति । बहु धनं यस्य स बहुधनः अस्ति धनं यस्य सोऽस्तिधनः । तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः । (बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः) । कंठे कालो यस्यासौ कण्ठेकालः । धनं करे यस्य स करेधनः ॥ १ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नेन्द्वादिभ्यः ॥ २ ॥

सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न भवति । इन्दुशेखरः चक्रपाणिः पद्मनाभः । कपिध्वजः ॥ २ ॥

प्रजामेधयोरसुक् ॥ ३ ॥

सुप्रजाः । सुमेधाः । दुर्मेधाः । अत्वसोः सौ ॥ ३ ॥

धर्मादन् ॥ ४ ॥

सुष्टु धर्मो यस्य सः सुधर्मा ॥ ४ ॥

अन्यार्थे ॥ ५ ॥

स्त्रीलिंगस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥ ५ ॥

पुंवद्वा ॥ ६ ॥

समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिंग-शब्दस्य पुंवद्भावो वा भवति । पुंवद्भावादीपो निवृत्तिः । रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः । वाग्रहणम् कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति ॥ ६ ॥

गोः ॥ ७ ॥

गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । पञ्च

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गावो यस्य स पञ्चगुः (सङ्ख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्याल्लोपो वक्तव्यः❀) सहस्रं पादा यस्य स सहस्रपात् । शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् । व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्य स व्याघ्रपात । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् द्विपादौ द्विपादः । द्विपादं द्विपादौ (शसादौ स्वरे परे पदादेशश्च वक्तव्यः) द्विपदः द्विपदा द्विपाद्भ्याम् द्विपाद्भिरित्यादि ॥ ७ ॥

टाडकाः ॥८॥

समासे सति ट ञ ड के इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अचिन्त्यो महिमा यस्यासावचिन्त्यमहिमः । 'टकारस्तत्पुरुषे स्याद्‍डकारो द्वन्द्व एव च । डकारश्च बहुव्रीहौ ककारोऽनियमो मतः' ॥ ८ ॥

नो वा ॥९॥

नान्तस्य पदस्य टेर्लोपो वा भवति यकारे स्वरे च परे । वाग्रहणात्क्वचिन्न भवति किन्तु उपधालोपश्च । अह्नो मध्य मध्याह्नः । कवीनां राजा कविराजः । टकारानुबन्ध ईबर्थः । कविराजी । राज्ञः पूः राजपुरम् । वाक् च मनश्च वाङ्मनसम् ।

१–एकविभक्त्यन्तानां विशेषणविशिष्टभावेनैकार्थनिष्ठत्वम् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दक्षिणस्यां दिशि पन्था दक्षिणपथः। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रम्। द्वौ च त्रयश्च परिमाणं येषान्ते द्वित्राः। बहवो राजानो यस्यां नगर्यां सा बहुराजा नगरी। अत्र टिलोपे कृते आबतः स्त्रियाम् इत्याप्। बहवः कर्त्तारो यस्य स बहुकर्तृकः ६

कर्मधारयस्तुल्यार्थे ॥ १० ॥

पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्मधारयः। रक्ता च लता च रक्तलता। पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति पुँस्कोकिलः (पुंसः खपे संयोगान्तलोपो वक्तव्यः ❀) ॥१०॥

नाम्नश्च कृता समासः ॥ ११ ॥

प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन समासस्तत्पुरुषो भवति। प्रकृष्टो वादः प्रवादः। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ॥ ११ ॥

सहादेः सादिः ॥१२॥

समासे सति सहादीनां सादिर्भवति। पुत्रेण सह वर्तते इति सपुत्रः। सहसमितिरसां सध्रिसमितिरयः। सह अञ्चतीति सध्र्यङ्। समम् अञ्चतीति सम्यङ्। तिरः अञ्चतीति तिर्यङ् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कोःकद्दादिः ॥ १३ ॥

कुशब्दस्य कुत्सितेषदर्थयोस्तत्पुरुषे कत्कवक आदेशा भवन्ति । कुत्सितं अन्नं कदन्नम् । ईषदर्थे कोः कत्कवकदुष्णे । ईषदुष्णं कवोष्णं कोष्णम् कदुष्णम् । कालवणम् । कोर्मन्दादेशश्च । मन्दोष्णम् । रथवदयोश्च । कद्रथः । कद्वदः ॥ १३ ॥

पुरुषे वा ॥ १४ ॥

कुपुरुषः कापुरुषः ॥ १४ ॥

पथ्यक्षयोः ॥ १५ ॥

कोः कादेशः स्यात् । कुपथः कापथः । कुअक्षः काक्षः ।

ईषदर्थे च ॥ १६ ॥

ईषज्जलं काजलम् । षड्भिरधिका दश षोडश । षड् प्रकारः षोढा षड्धा । संख्यायाः प्रकारे धा धस्य ढः (षष उत्वं तृदंशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च भवतीति वक्तव्यम् ❀) षड् दन्ता यस्य स षोडन् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

षष् दन्त इति स्थिते। दन्तस्य दतृ। ऋइत्। षषि षस्य डत्वं दस्य उः। त्रितो नुम्। षोडन्। (बृहच्छब्दस्य सुडागमः तलोपश्च ❀) बृहतां पतिः बृहस्पतिः ॥१६॥

महच्छब्दस्य टेराकारः समानाधिकरणे ॥१७॥

महादेवः महेश्वरः। द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी। द्योशब्दस्य द्यावादेशः। जायायाः जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते। दम्पती जंपती। क्वचिज्जायापती। आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कर्मधारयः ॥ १७ ॥

अलुक् क्वचित् ॥१८॥

क्वचित्समासे कृदन्ते तद्धितेऽपि विभक्तेरलुग्भवति। कृच्छ्रान्मुक्तः। अप्सु योनिरस्येत्यप्सुयोनिः। उरसि लोम यस्यासौ उरसिलोमा। हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक्। कण्ठे कालो यस्यासौ कण्ठेकालः। वाचोयुक्तिः। दिशो दण्डः। पश्यतोहरः। वनेचरः खेचरः। (समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्य-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मपदलोपो वा वक्तव्यः)। शाकः प्रियो यस्य सः शाकप्रियः। शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः। देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ॥१८॥

आदेश्च द्वन्द्वे ॥१९॥

द्वन्द्वे समासे पूर्वपदस्य लोपो भवति। चकारग्रहणात् विकल्पेन। माता च पिता च पितरौ। शिष्यमाणो लुप्यमानार्थाभिधायी। श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ। दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ।

ऋतां द्वन्द्वे ॥२०॥

द्वन्द्वे समासे पूर्वपदस्य ऋकारस्य वा आकारो भवति। माता च पिता च मातापितरौ ॥२०॥

द्वन्द्वे सर्व्वादित्वं वा ॥२१॥

द्वन्द्वे समासे सर्वादित्वं वा भवति। वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्रमेतराः॥(वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपो वक्तव्यः❀)। कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य सः कुमुदगन्धिः ॥२१॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उपमानाच्च ॥ २२ ॥

उपमानात्परस्य गन्धशब्दस्याकारो भवति। हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना।२२।

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

दिग्वाच्यसंख्यावाचकशब्दौ संज्ञायां विषये परपदतुल्यार्थे समस्येते स समासस्तत्पुरुषो भवति संज्ञायामित्यनेन नित्यसमासः। अन्यस्त्वस्वपद-विग्रहोऽपि। दक्षिणाग्निः सप्तग्राम इति ॥२३॥

॥ इति समासप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ तद्धितो निरूप्यते।

अपत्येऽण् ॥ १ ॥

नाम्नोऽपत्येऽर्थे अण् प्रत्ययो भवति। उपगो

१—पूर्वोव्ययोऽव्ययीभावमादौ तत्पुरुषः स्मृतः। चकारबहुलो द्वन्द्वःसंख्यापूर्वो द्विगुःस्मृतः॥यस्य येन बहुव्रीहिः स चासौ कर्म-धारयः। इति किंचित्समासानां षण्णां लक्षणमीरितम्।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

रपत्यमिति वाक्ये उपगु अण् इति स्थिते समास-प्रत्ययाः इति षष्ठीलोपः । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥१॥

आदिस्वरस्य ञ्णितिचवृद्धिः ॥२॥

स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परतः।उकारस्य औकारो वृद्धिः२

वोऽव्यस्वरे ॥३॥

वकारस्यौकारस्य वा अव् भवति यकारे स्वरे च परे। औपगवः । वासिष्ठः । गौतमः। (शिवादिभ्यश्च वक्तव्यः❋) शैवः । वैदेहः ॥ ३ ॥

ऋ उरणि ॥ ४ ॥

ऋकारस्य उर् भवति अणि परे ॥४॥

षषो णो मातरि ॥५॥

षाण्मातुरः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः ॥५॥

अत इञन्तृषे ॥ ६ ॥

१–मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः । संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशःस्यात् अण्प्रत्ययश्च।तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धि षाण्मातुरः भाद्रमातुरः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अकारान्तान्नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति। 'यस्य लोपः' देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः। श्रीधरस्यापत्यं श्रैधरिः। दशरथस्यापत्यं दाशरथिः। पुरन्दरस्यापत्यं पौरन्दरिः ॥ ६ ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ ७ ॥

बह्वादिभ्यः परे इञ् प्रत्ययो भवत्यपत्येऽर्थे। बहोरपत्यं बाहविः। औपगविः। कार्ष्णिः। औडुलोमिः। आग्निशर्मिः ॥ ७ ॥

ण्यायनण्येयण्णीया गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेश्च ॥ ८ ॥

गर्गादेर्नडादेरत्र्यादेः स्त्रीलिंगात् पितृष्वस्रादेश्च ण्य आयनण् एयण् णीय इत्येते प्रत्यया भवन्ति अपत्येऽर्थे। गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः। वत्सस्यापत्यं वात्स्यः। नडस्यापत्यं नाडायनः। चरस्यापत्यं चारायणः। अत्रेरपत्यमात्रेयः। गंगाया अपत्यं गांगेयः। मह्या अपत्यं माहेयः। कपेरपत्यं कापेयः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

(मातृपितृभ्यां स्वसुः सस्य षत्वं वक्तव्यम्)
मातृष्वस्रीयः पैतृष्वस्रीयः ॥ ८ ॥

अलुक् क्वचित् ॥ ९ ॥

अमुष्य अपत्यं आमुष्यायणः ॥ ९ ॥

पितृमातृभ्यां व्यडुलौ ॥१०॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः॥१०॥

पितुर्डामहन् ॥ ११ ॥

पितुःपिता पितामहः । पितुर्माता पितामही॥११॥

लुग्बहुत्वे क्वचित् ॥१२॥

अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिदृष्यनृषिविषये लुग् भवति । गर्गाः । वसिष्ठाः । अत्रयः । विदेहाः ॥ १२ ॥

देवतेदमर्थे ॥ १३ ॥

देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति । इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः । सोमो देवता अस्येति सौम्यम् । देवदत्तस्य इदं दैवदत्तं वस्त्रम् ॥ १३ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

क्वचिद्द्वयोः ॥ १४ ॥

पूर्वपदोत्तरपदाद्योःक्वचिद्वृद्धिर्भवति।आग्निमरुतौ देवते अस्येति आग्निमरुतं कर्म । सुहृदो भावः सौहार्दम् । अत्र (भावे अण् वक्तव्यः ❋) ॥१४॥

णितो वा ॥ १५ ॥

उक्ताः प्रत्यया विषयान्तरे णितो वा भवन्ति । अजो गौर्यस्य सः अजगुःशिवस्तस्येदं धनुःआजगवम् अजगवं वा । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य स कुमुदगन्धिःतस्यापत्यं स्त्री कौमुदगन्धा । 'आबतः स्त्रियाम्' इत्याप्प्रत्ययः । स्वशुरस्यायं ग्रामः श्वाशुर्यः । विष्णोरिदं वैष्णवम् । गोरिदं गव्यम् । कुलस्य इदं कुल्यम् ॥ १५ ॥

त्वन्मदेकत्वे ॥ १६ ॥

तव इदं त्वदीयम् । मम इदं मदीयम् ॥१६॥

चतुरश्च लोपः ॥१७॥

चतुर्शब्दस्य चकारस्य लोपो भवति यण्णीययोः परतः । तुर्यः । तुरीयः ॥ १७ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अन्यस्य दक् ॥ १८ ॥

अन्यशब्दस्य दगागमो भवति णीयप्रत्यये परे। अन्यस्येदं अन्यदीयम्। अर्धजरत्याइदमर्धजरतीयम्।

कारकात्क्रियायुक्ते ॥ १९ ॥

कारकादप्येते प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते कर्त्तरि कर्मणि चाभिधेये ॥ कुंकुमेन रक्तं वस्त्रं कौंकुमम् । मथुराया आगतो माथुरः । ग्रामे भवो ग्राम्यः । धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयः ॥ १९ ॥

केनयेकाः ॥ २० ॥

क इन् इय् इक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु णित्वं चैषां वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः कार्णाटकः कर्णाटको वा । ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामीणः ग्राम्यः । सध्रीचि भवः सध्रीचीनः । समीचि भवःसमीचीनः।तिरश्चि भवःतिरश्चीनः २०

यलोपश्च ॥ २१ ॥

क्वचिद्यकारलोपो भवति । कन्याया जातः कानीनः । (नक्षत्रादण् वक्तव्यः) पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी । पौष्यां भवः पौषीणः ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

इयो वा ॥ २२ ॥

क्षत्रशब्दाद्वा इयप्रत्ययो भवति । क्षतात् त्रायत इति क्षत्रम् । क्षत्रात् भवः क्षत्रियः क्षत्रः । शुक्राज्जातं शुक्रियम् । इन्द्राज्जातं इन्द्रियम् । अक्षैर्दीव्यतीति आक्षिकः । शब्दं करोतीति शाब्दिकः । तर्कं करोतीति तार्किकः । वेदे जातो वैदिकः स्तुतिः ऋग्वा ॥२२॥

किमादेस्त्यतनौ ॥ २३ ॥

किमादेरव्यादेर्भवाद्यर्थेषु त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः कुत्र भवः कुत्रत्यः । कुतस्त्यः । अद्य भवः अद्यतनः । ह्यो भवः ह्यस्तनः । श्वो भवः श्वस्तनः । सदाभवः सदातनः ॥ (दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् वक्तव्यः❋) दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

स्वार्थेऽपि ॥ २४ ॥

उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति । देवदत्त एव दैवदत्तकः । चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् चोर एव चौरः [भागरूपनामभ्यो धेयः स्वार्थेऽपि❋] भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः २५

अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादय आदेशा भवन्ति । तव इदं तावकम् । मम इदं मामकम् । तावकीनः मामकीनः । यौष्माकः आस्माकः । यौष्माकीणः आस्माकीनः ॥ २५ ॥

वत्तुल्ये ॥ २६ ॥

सादृश्ये वत्प्रत्ययो भवति । चन्द्रेण तुल्यं चन्द्रवन्मुखम् । घटेन तुल्यं घटवदुदरम् । पटवत्कंबलम् ॥ २६ ॥

भावे तत्वयणः ॥२७॥

शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभावस्यास्मिन्भावे तत्वयण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । तान्तस्य नित्यस्त्रीलिंगत्वादाप् ॥ २७ ॥

समाहारे ता च त्रेर्गुणाश्च ॥२८॥

त्रयाणां समाहारस्त्रेता । जनानां समूहो जनता । त्वयणौ नपुंसकलिंगौ भवतः । ब्राह्मणत्वम् ब्राह्मण्यम् । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । विदुषो भावः वैदुष्यम् । (कर्मण्यपि

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यण् वक्तव्यः❀) ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम्। राज्ञ इदं कर्म राज्यं राजन्यम् ॥ २८ ॥

लोहितादेर्डिमन् ॥ २९ ॥

लोहितादेर्भावेऽर्थे इमन्प्रत्ययो भवति स च डित् डित्वाट्टिलोपः। लोहितस्य भावो लोहितिमा। अणोर्भावःअणिमा। लघोर्भावो लघिमा। महतो भावो महिमा ॥ २६ ॥

ऋ र इमनि ॥ ३० ॥

ऋकारस्य रेफो भवति इमनि परे। प्रथिमा द्रढिमा। बहोर्भावे इति विग्रहे ॥ ३० ॥

बहोरिलोपो भू च बहोः ॥ ३१ ॥

बहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति। बहोःस्थाने भू चादेशः। बहोर्भावो भूमा ॥ ३१ ॥

अस्त्यर्थे मतुः ॥ ३२ ॥

नाम्नो मतुप्रत्ययो भवति। अस्यास्मिन्वास्तीत्येतस्मिन्नर्थे उकारो नुम्विधानार्थः। 'वृतो नुम्' गोमान् श्रीमान्। गोमती। श्रीमती। आयुष्मान्॥३२॥

१ पृथ्वादीनामिमनादेशः। प्रथिमा म्रदिमा द्रढिमा क्रशिमा इत्यादि।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अइकौ च मत्वर्थे ॥३३॥

मत्वर्थे अइकौ प्रत्ययौ भवतः । वैजयन्ती पताका अस्य अस्मिन् वा वैजयन्तः प्रासादः । माया विद्यते अस्यास्मिन्वा मायिकः ॥ ३३ ॥

मान्तोपधाद्वात्विनौ ॥३४॥

मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादकारोपधाच्च वत्विनौ प्रत्ययौ भवतोऽस्त्यर्थे । किंवान् लक्ष्मीवान् भगवान् । धनी दण्डी छत्री । दृषद्वती भूमिः । शमी कामी ॥ ३४ ॥

तडिदादिभ्यश्च ॥ ३५ ॥

एभ्यो वतुप्रत्ययो भवति । तडित्वान् विद्युत्वान् मरुत्वान् ॥ ३५ ॥

एतत्कियत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः ॥३६॥

यत्तदोरा ॥ ३७ ॥

यत्तदोष्टेरात्वं भवति वतौ परे । यत्परिमाणो यावान् तावान् ॥ ३७ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

किमः किर्यश्च ॥३८॥

किम्शब्दस्य किरादेशो भवति वतौ परे। चकारात्प्रत्ययस्य वकारस्य च यकारो भवति। कियान् ३८

आइश्चैतदो वा ॥ ३९ ॥

वतुप्रत्यये परे एतत्शब्दस्य आ इश् इत्येतावादेशौ भवतः। 'गुरुःशिच्च' इति शित्वात्कृत्स्नस्य। आ इति गुरुस्तथापि चकारादन्तस्यैव टेराकारादेशो भवति न कृत्स्नस्य। यस्मिन् पक्षे इयादेशस्तस्मिन्पक्षे प्रत्ययस्य वकारस्य यकारादेशो भवति। एतावान् इयान् ॥ ३९ ॥

तुन्दादेरिलः ॥ ४० ॥

तुन्दादेरिलप्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे। तुन्दमस्यास्तीति तुन्दिलः ॥ ४० ॥

औन्नत्ये दन्तादुरः ॥ ४१ ॥

औन्नत्येऽर्थे वाच्ये सति दन्तशब्दादुरःप्रत्ययो भवति उन्नता दन्ता यस्य सः दन्तुरः। (ऐश्वर्येऽर्थेस्वस्मादामिन्) स्वामी [गन्धादेरिः] सुगन्धिः आमगन्धिः ४१

---

१ क्वचिदप्रत्ययो णिदपि प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः श्राद्धः चकारग्रहणात् राजन्वान्। राजन्वती सौराज्ये ॥ उदन्वान् उदधिः ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

श्रद्धादेलुः ॥४२॥

श्रद्धादेर्गणाल्लुप्रत्ययो भवति । श्रद्धास्यास्तीति श्रद्धालुः दयालुः।(अस्मायामेधास्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विन् वक्तव्यः) तपोऽस्यास्तीति तपस्वी। यशस्वी मायावी मेधावी स्रग्वी * ॥४२॥

वाचो ग्मिनिः ॥४३॥

वाग्मी ॥ ४३ ॥

आलाटौ कुत्सितभाषिणि ॥४४॥

वाचालः । वाचाटः ॥ ४४ ॥

ईषदपरिसमाप्तौकल्पदेश्यदेशीयाः ४५

ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः । पटुदेश्यः कविदेशीयः ॥ ४५ ॥

प्रशंसायां रूपः ॥४६॥

प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः ॥ ४६ ॥

पाशः कुत्सायाम् ॥४७॥

*—चूडासिध्मादेः श्नलप्रत्ययः, चूडालः, मांसलः,इत्यादि ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः ॥ ४७ ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ४८ ॥

दृष्टचरः । दृष्टचरी ॥ ४८ ॥

प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् ॥ ४९ ॥

अन्नं प्रचुरं यस्मिन् सः अन्नमयो यज्ञः। मृन्मयो घटः । स्त्रीमयो जाल्मः । अमृतमयश्चन्द्रः । (तदधीते वेद वेत्यत्राण् वक्तव्यः*) व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । शोभनः अश्वः स्वश्वः तं वेदेति सौवश्वः ॥ ४९ ॥

न सन्धिय्वोर्युट् च ॥ ५० ॥

संधिजौ य्वौ संधिय्वौ तयोः संधिजयोर्यकारवकारयोः सम्बन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किन्तु तयोर्युडागमो भवति । इट् उट् इत्येतावागमौ भवतः वर्णविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः । वकारात्पूर्वमुकारः । (स्वरहीनं परेण संयोज्यम्) आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः वैयाकरणः सौवश्वः।

इतो जातार्थे ॥ ५१ ॥

लज्जा संजाता यस्यासौ लज्जितः । पंडितः तृषितः।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे ॥५२॥

अतिशयेऽर्थे तर तम ईयसु इष्ठ इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः । अतिशयेन शुक्लः शुक्लतमः ॥ (ईयस्विष्ठौ डिताविति वक्तव्यौ) डिति टेर्लोपः उकारो नुम्विधानार्थः । "न्सम्महतः" इति दीर्घः । अतिशयेन लघुः लघीयान् लघिष्ठः लघीयसी । अतिशयेन पापः पापिष्ठः पापीयान् पापीयसी ॥ ५२ ॥

गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु गरादिष्टिलोपश्च ॥५३॥

१ गुरु २ प्रिय ३ स्थिर ४ स्फिर ५ उरु ६ बहुल ७ वृद्ध ८ दीर्घ ९ प्रशस्य १० वाढ ११ युवन् १२ अल्प १३ स्थूल १४ दूर १५ अन्तिकानां क्रमेण १ गर २ प्र ३ स्थ ४ स्फ ५ वर ६ वंहि ७ ज्या ८ द्राघ ९ श्र १० साध ११ यव १२ कन १३ स्थव १४ दव १५ नेद एते आदेशा भवन्ति । अतिशयेन प्रियः प्रेयान् प्रेष्ठः प्रेमा । अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेष्ठः स्थेमा । अतिशयेन उरुः वरीयान् वरिष्ठः । अतिशयेन स्फिरः स्फेयान् ।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

इष्ठस्येकारस्यापि भवति। श्रेष्ठः। अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः। ईयस इलोपः। भूयान् भूयसी। दूरस्य दवादेशः। दवीयान् दवीयसी दविष्ठः। क्षिप्रशब्दस्य क्षेपादेशः। क्षेपीयान् क्षेपिष्ठः क्षुद्रशब्दस्य क्षोदादेशः। क्षोदीयान् ॥ ५३ ॥

बहोरिष्ठे यिः ॥ ५४ ॥

बहोरुत्तरस्येष्ठप्रत्ययस्येकारस्य यिर्भवति बहोः स्थाने भूश्चादेशः। भूयान् भूयिष्ठः॥ (किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम्वक्तव्यः *) कुतस्तरां परमाणवः कुतस्तमां तेषामारम्भकत्वम्। उच्चैस्तरां गायति। पठतितमाम् ॥ ५४ ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः ॥ ५५ ॥

उच्चकैः यकः सकः सर्वकः ॥ ५५ ॥

परिमाणे दघ्नाद्वयः ॥ ५६ ॥

परिमाणेऽर्थे दघ्नट् द्वयसट् मात्रट् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। जानुदघ्नं जलम्। शिरोद्वयसम्। पुरुषमात्रम् (द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ। *) कतरो

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भवतां काठ्यः । कतमो भवतां तान्त्रिकः । भवतोर्यतरस्तार्किकस्ततर उद्गृह्णातु ॥ ५६ ॥

संख्येयविशेषावधारणोद्वित्रिभ्यांतीयः

द्वयोः संख्यापूरकः द्वितीयः (त्रेः संप्रसारणम्) त्रयाणां संख्यापूरकः तृतीयः ॥ ५७ ॥

षट्चतुरोः स्थट् ॥ ५८ ॥

षष्ठः चतुर्थः ॥ ५८ ॥

पञ्चादेर्मट् ॥ ५६ ॥

पञ्चमः सप्तमः अष्टमः नवमः ॥ ५६ ॥

विंशतेस्तिलोपो डिति ॥ ६० ॥

विंशः । विंशतिमः ॥ ६० ॥

विंशत्यादेर्वा तमट् ॥ ६१ ॥

विंशतिः विंशतितमः ॥ ६१ ॥

शतादेर्नित्यम् ॥ ६२ ॥

शततमः ॥ ६२ ॥

एकादशादेर्डट् ॥ ६३ ॥

एकादशः । द्वित्र्यष्टानां द्वा त्रयो अष्टाः । द्वादशः त्रयोदशः अष्टादशः ॥ ६३ ॥

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कतिकतिपयाभ्यां थः ॥ ६४ ॥

कतिथः । कतिपयथः ॥ ६४ ॥

संख्यायाः प्रकारे धा ॥ ६५ ॥

द्विप्रकारं द्विधा । चतुर्धा । गुणोऽण् च । द्वैधा त्रेधा । णित्वात् वृद्धिः 'यस्य लोपः' ॥ ६५ ॥

अतोम् ॥ ६६ ॥

द्वैधम् त्रैधम् ॥ ६६ ॥

क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् ॥ ६७ ॥

पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वः ॥ ६७ ॥

द्वित्रिभ्यां सुः ॥ ६८ ॥

द्विः त्रिरुक्तम् ॥ ६८ ॥

बह्वादेः शस् ॥ ६९ ॥

बहुशः शतशः ॥ ६९ ॥

तयायटौ संख्यायाम् ॥ ७० ॥

द्वितयम् त्रितयम् द्वयम् त्रयम् ॥ ७० ॥

शेषा निपाताः कत्यादयः ॥ ७१ ॥

का संख्या येषां ते कति ॥ ७१ ॥

॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

इत्यनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचिते
सारस्वतव्याकरणे पूर्वार्धं संपूर्णम् ।

पं०श्रीलाल उपाध्यायके प्रबंधसे श्रीविश्वेश्वर प्रेस,काशीमेंमुद्रित

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वर्ग संख्या.................. प्राप्ति-संख्या......................

ग्रन्थ-कार्ड

श्री गणेश वर्णी दि० जैन (शोध) संस्थान

ग्रन्थागार

नरिया, वाराणसी-५

ग्रन्थ नाम सारस्वत व्याकरण.

लेखक..

लेनेवाले का	देनेकी	लेनेवालेका	लौटानेकी

वि

चिं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सं. ३६५

व्याकरण ग्रन्थः।

अमरकोष।

(अमरसिंह रचित ३ काण्ड)

इसमें देवता, दानव, स्वर्ग, नर्क, मर्त्य, जल और शैलादि के नाम क्रम से बताये गये हैं। एंटिक कागज पर छपी पुस्तक का मूल्य केवल ॥)

सिद्धांतचन्द्रिका उत्तरार्द्ध तत्वबोधिनी सटीक-टिप्पणी युक्त देशी ग्लेज कागज पर अत्यन्त शुद्ध छपी है। मूल्य केवल- १)

अमर कोष प्रथम कांड =)॥

धातुरूपावली (परीक्षोपयोगी) ≡)

पाणिनीय-प्रदीप व्याकरण १॥)

श्रुतबोध भा० टी० सान्वय टिप्पणि युक्त ≡)

शब्दरूपावली परीक्षोपयोगी टिप्पणि युक्त =)

संस्कृत प्रवेशिनी -)॥

लघुसिद्धांत कौमुदी सटिप्पणि ॥)

१७६०

पुस्तक मिलने का पता-

बाबू बैजनाथ प्रसाद बुकसेलर,
राजादरवाजा बनारस सिटी।

श्री विश्वेश्वर प्रेस, बुलानाला काशी में मुद्रित।

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi